

TOTALITARIZAM IZMEĐU IDEOLOGIJE POKRETA I FIZIKE MOĆI: HANNAH ARENDT I MICHEL FOUCAULT¹

Toni Pavlović

Zagrebački holding d.o.o.
E-mail:toni.pavl@gmail.com

Krešimir Petković

Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu
E-mail: kpetkovic@fpzg.hr

DOI: 10.20901/an.13.07

Izvorni znanstveni red
Primljeno: veljača 2017.

Sažetak U radu se uspoređuju shvaćanja totalitarizma Hannah Arendt i Michela Foucaulta. Kritičkim čitanjem Arendt prikazuje se njezino razumijevanje karakteristika totalitarizma. Ideologija se u konačnici pokazuje presudnom za Arendtino shvaćanje totalitarizma. Zatim se prikazuje Foucaultova kritika pojma ideologije, te se izlaže njegovo shvaćanje funkcioniranja moći. Posebna se pažnja usmjerava na razumijevanje biomoći i njegovo teoretiziranje o nacizmu, rasizmu i staljinizmu. U završnom se dijelu ustanovljuju sličnosti i razlike u poimanju totalitarizma ovo dvoje autora te se nudi sintetska definicije totalitarizma koja može biti od pomoći u ocjeni povijesnih i suvremenih političkih poredaka kao totalitarnih.

Ključne riječi totalitarizam, ideologija, biopolitika, nacizam, staljinizam, rasizam, tehnologije moći, Hannah Arendt, Michel Foucault, radikalno zlo, logor.

Uvod: zašto Foucault i Arendt danas?

Suvremena globalna kretanja populacija mimo granica nacionalnih država

bude interes za Arendtino pronicljivo bavljenje izbjeglicama. Povijesni akademski tračevi rado će se uhvatiti njezine životne romanse s Martinom Heideggerom, kojega je uspjelo opisala kao lisca koji je mnoge uhvatio u svoju lijepu zamku, nesvjestan njezine naravi. Međutim, uz tezu o banalnosti zla, Hannah Arendt ponajprije je poznata kao politička teoretičarka totalitarizma, ideologije i logora. Kao takva, imala je snažnu recepciju u hrvatskoj politologiji (Ribarević, 2005, 2015; Kurelić, 1996, 2009a,

¹ Članak je bitno prerađena verzija diplomskog rada Tonija Pavlovića na temu *Foucault protiv Arendt: pojam totalitarizma*, obranjenog 5. rujna 2014. na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu, izrađenoga pod mentorstvom Krešimira Petkovića. Zahvaljujemo se dvojici pronicljivih i savjesnih recenzentata prema čijim smo naputcima u što većoj mjeri pokušali poboljšati rad.

2012, 2016). S druge strane, uz sve njegove i tuđe ograde, Michel Foucault bio je *par excellence* politički mislilac, relevantan za političku teoriju i političku znanost (Petković, 2014), koji u okvirima domaće političke teorije zaslužuje kreativan dijalog s Arendt – kakav u globalnim okvirima, kroz sljednike i tumače, Foucault i Arendt odavno vode, o brojnim temama ali ponajviše o pitanju političke moći.

To je dvoje autora dijelilo interes za političku moć. Koncipirali su je sasvim drukčije. S jedne strane, transepohalno shvaćanje, s istom suštinom od Grka naovamo: političko djelovanje demokratskog kolektiva, snažno normativno dimenzionirano. Moć nasuprot sili. S druge strane, naizgled hladne analize epohalnih transformacija poredaka moći i njihove međugre. Moć kao sila odnosno splet sila. Ipak, ni potonje nije lišeno implicitne normativnosti što je uostalom, barem od Habermasovih lucidnih predavanja o filozofijskom diskursu moderne (Habermas, 1988), tema na koju ne treba trošiti previše riječi. Međutim, bilo u Foucaultovim knjigama i predavanjima iz 1970.-ih, bilo o moći, bilo o governmentalnosti,² dvije su teme gotovo neobično odsutne ili tek usputno obrađene, s obzirom na njihovu važnost: totalitarizam i logori. Unatoč tome što su posrijedi široko prihvaćeni simboli i sažeci političkog “mraka” 20. stoljeća, a

za neke krunski pojmovi političke teorije 20. stoljeća – i to ne samo one liberalne koja ponekad zauzima političku ekvidistancu spram komunizma i nacional-socijalizma³ – Foucault se za njih čini gotovo nezainteresiranim.

Pojam totalitarizma učinio se Foucaultu grubim i zakrivajućim (Eribon,

³ U radu, radi ograničenja opsega i zadržavanja fokusa na užoj usporedbi dvoje autora, izostavljamo raspravu o induktivno koncipiranim tipologijama totalitarizma poput one Franza Neumanna (Neumann, 1974) ili Carla Joachima Friedricha i Zbigniewa Brzezinskog (Friedrich i Brzezinski, 1956), i njihovo suprotstavljanje empirijskom tipu autoritarnog poretka kao velikom analitičkom oruđu komparativne politike (Linz i Stepan, 1996: 3842). Napominjemo, ipak, da su ta literatura, njezin razvoj i analitičke primjene, veoma važni u nadopunjavanju, kritici i procjeni teoretiziranja o totalitarizmu Arendt i Foucaulta (usp. također Bruneteau, 2002). Svi pristupi, bez obzira na njihovo podrijetlo, tvorbu pojmova i razinu uvida, na kraju su bolja ili lošija analitička oruđa koja se u istraživanju i javnom govoru suočavaju s činjenicama moderne politike i mogu se, primjerice, primijeniti u davanju odgovora na pitanja koja se povremeno pojavljuju i u hrvatskoj javnosti, poput onoga je li, na koji točno način i u kojem razdoblju, jugoslavenski komunistički poredak bio totalitaran. Koliko god neki politički poredak ili pokret bio zastrašujuć po učincima ili u svojoj biti neuhvatljiv za tipologijsku formalizaciju, ne treba ga mistificirati ili izuzimati različite teorijske iskaze o njemu iz sustavne, povijesne i komparativne empirijske provjere: grandioznost diskursa političke teorije ili uvjerljivih književničkih memoara često pada ili se bitno relativizira pred minucioznim studijama kaznene politike (usp. npr. Solomon, 1980, kao problematizirajuću protutežu fukoovskoj analizi staljinizma koju nudimo u radu). Jednako tako, svjesni smo da je pojam totalitarizma ideološko oruđe hladnoratovskog i posthladnoratovskog svijeta koje liberalna demokracija koristi protiv svojih političkih protivnika (usp. Žižek, 2001).

² Franc. *gouvernementalité*: “barbarski termin” koji je Foucault preuzeo od Barthesa, pridavši pojmu specifičan analitički sadržaj ponajviše vezan uz povijest ekonomskog liberalizma, a koji se, ako se pogrešno ne prevodi ili ne pobrka s nečim drugim, ponekad (vjerojatno ne manje barbarski) kroatizira kao upravljalaštvo ili vladalaštvo, ili se jednostavno, radi izvorne igre riječi, gotovo doslovce prenosi kao governmentalitet (upravljanje/vladanje + mentalitet).

2011: 495), dok je logor o(t)pisao kao specifičnu političku tehnologiju, koja također nije suštinski spojena s totalitarizmom nego je njegovo oruđe kao što je bila oruđe kolonijalizma, primjerice u Drugome burskom ratu. Premda je u konačnici našao neke dodirne točke i s Habermasom i s Arendt – Foucaultova kasnija hermeneutika subjekta koji etički vlada sobom (enkracija, od grč. kratein = vladati) i politički komunicira s drugima kroz slobodan, “nezakriven” govor (parezija, od grč. pan = sve + rema = rečeno), ide tome u prilog – Foucault je odbijao političko kao pridjev kako se, u šmitijanskom odjeku pojavljuje primjerice kod Leforta, još jednog teoretičara totalitarizma, te govorio o politici u užem smislu tehnike vladanja i spleta sila (pojmovno zakrivena dinastija, od grč. dinamis = sila), uz svoje specifično kriptonormativno tematiziranje antičke gubernamentalnosti izražene kroz pojam upravljanja ili vladavine sobom i drugima koje spaja enkraciju i pareziju. Iako je Foucault shvaćanje moći u moderni proširio u mikro-lokacije društva i kapilarne interakcije među subjektima, obogativši političku znanost nizom pojmova, analitičkih pristupa i istraživačkih tema, njegovo je shvaćanje politike, paradoksalno, nastojalo biti usko.⁴

⁴ Radi zadržavanja fokusa na usporedbi Foucaulta i Arendta i ograničenog prostora, ostavljamo po strani i Foucaultove analize političke duhovnosti, napose njegovu kontroverznu “iransku epizodu” i različita tumačenja njegova uzmaca od reporterskog entuzijazma za Iransku revoluciju (v. Beaulieu, 2010; Alshaibi, 2015). Iz određenog poimanja totalitarizma, riječ je o za Foucaulta “škakljivom” materijalu s obzirom na represivan teokratski ishod revolucionarnih kretanja, no pažljivo čitanje pokazuje kako su njegove analize i osjećaj za problem danas posebno aktualni (McCall, 2013). Napominjemo da je jedan od recenzenata Foucaul-

Ova eliptična skica ukazuje na potencijalno zanimljiv problem u pozadini rada: zašto Foucault, shvaćen kao nezaobilazan teoretičar moći čak i od onih koji ga uzimaju s dozom skepse (npr. Lukes, 2005), štiti o totalitarizmu ili kaže da ga pojam ne zanima? Može li se pak ono što on na nekoliko mjesta iz rakursa biomoći govori o nacizmu i staljinizmu staviti u dijalog s analizom Hannah Arendt, koja se također mučila podvođeci oba zloglasna politička ekstrema pod isti pojam, da bi bolje razumjeli totalitarizam? Posrijedi je praznina ne samo u domaćoj literaturi, nego općenito. Foucault i Arendt stavljaju se u dijalog o pitanju moći (Allen, 2002) ili biopolitike (Oksala, 2010), ali ne totalitarizma. Temeljna svrha rada jest stoga uspostaviti kreativan teorijski dijalog između ovo dvoje autora u njihovom viđenju totalitarizma – ili onoga što pojam zakriva – a iz toga izvedeni ciljevi ogledaju se u njegovoj strukturi.

Prvi je cilj rada hermeneutička rekonstrukcija shvaćanja totalitarizma Hannah Arendt kako je izraženo u kapitalnoj studiji *Izvori totalitarizma* (Arendt, 1998).⁵ S obzirom na to da je studija do-

tovu maoističku koketeriju koja je kulminirala ranih 1970-ih i njegov kasniji angažman u vezi s Iranskom revolucijom istaknuo kao problematičan za liberalne teoretičare totalitarizma. Čak i ako uzmemo u obzir potencijal širenja pojma totalitarizma na političke religije (usp. Paić, 2015: 264) i Foucaultovo okretanje “liberalnim utopijama”, koje dovoljno govori o Foucaultovoj politici, vjerujemo da u radu izložena proširena analitika moći, Foucaulta ipak jasnije smješta u tabor kritičkog teoretiziranja o totalitarizmu, a ne u sam politički sklop totalitarizma koji valja objasniti.

⁵ S obzirom na to da su se dvojica suautora služila različitim izdanjima cijele studije – engleskom verzijom (Arendt, 1979) i prijevodom na srpski (Arendt, 1998) – u tekstu

voljno poznata i već višestruko prikazivana i interpretirana u domaćoj političko-teorijskoj produkciji, simetrija rada koju zahtijeva metoda usporedbe svest će prikaz Arendt na minimum,⁶ ističući momente bitne za potrebe rada, pozivajući se na jednu od njezinih interpretacija u domaćoj literaturi koja nam najviše pomaže u usporedbi Arendt s Foucaultom (Kurelić, 1996). Zatim slijedi ono što nedostaje u domaćoj, ali u velikoj mjeri i u stranoj literaturi. Unatoč akademskoj industriji koja se bavi Foucaultom i koja gotovo nema povijesne paralele, ako se izuzme negdašnja marksistička akademska produkcija, ipak često teološkoga i dogmatskog tipa u poretcima u kojima je marksizam bio službena ideologija, a i izvan njih, kritička rekonstrukcija Foucaultova teoretiziranja o totalitarizmu sredinom 1970-ih začudno je "tanko". Premda ponekad povezuje Foucaulta i Arendt, uglavnom je vođena kritičkim raspravama o pojmu biopoliti-

se pojavljuju navodi iz obaju izdanja. U interpretaciji se također pozivamo na parcijalni prijevod posljednjeg dijela studije na hrvatski (Arendt, 1996), ali napominjemo da naš akademski rad u ovom slučaju kaska za akademskim izdavaštvom u Hrvatskoj. Naime, cjelovit prijevod studije na hrvatski objavljen je prije dvije godine (Arendt, 2015), nažalost nakon obrane diplomskog rada koji je poslužio kao predložak za ovaj članak.

⁶ Za (u okvirima anglosaksonskog akademskog polja) magistralan prikaz problematike totalitarizma i holokausta u djelu Hannah Arendt, ali i njezine političke teorije općenito, v. priloge u: Villa (2000). Radi opsega teksta suzdržali smo se od interpretacijskih dodataka na osnovi sekundarne literature, a naše blisko čitanje *Izvoru totalitarizma* koje će poznavatelji Arendt znati procijeniti ne opterećujemo pretjerano formom neupravnog govora. Napomena se može činiti suvišnom, ali se barem jednom recenzentu našeg teksta nije tako činilo.

ke i problemima Agambenove recepcije Foucaulta (usp. Ojkaganas, 2005; Blencowe, 2010; Oksala, 2012: 91; Schotten, 2015). Ponuditi Foucaultovo viđenje političkih pojava o kojima raspravljaju teoretičari totalitarizma stoga je drugi cilj i dio rada.

Treći dio donosi analitičko-sintetičku mješavinu, odnosno sučeljavanje dvaju perspektiva u dobroj poperovskoj tradiciji ključnog eksperimenta. Tko je bolje pogodio, zašto i na čemu bi trebalo poraditi u analizama totalitarizma, nisu sasvim besmislena pitanja. Umjesto epske crnogorske "isplivat će koja je bolja" ponudit ćemo zaključak s nešto pomirljivijim ishodom od "istrage" pogrešne teorije totalitarizma. Prijateljsko povezivanje ili plodna eklektička kombinacija koja, poput manevra kliješta s dviju strana zahvaća istu pojavu: taj niz miješanih metafora bolje pogađa složen suodnos ovih teorijskih okvira koji govore o logorima i sistemskom istrjebljenju ciljanih populacija. I Arendt i Foucault nude konceptualna oruđa i uvide koji se mogu kombinirati u analizama pojave koja možda nije stvar po sebi koja se neutralno otkriva neovisno o perspektivi promatrača, ali nije ni proizvoljna konstrukcija političkih poduzetnika ili epistemoloških naivaca (ili oboje). U zaključku, nakon tumačenja i izvedene usporedbe, ponudit ćemo definiciju totalitarizma u drevnom žanru rada na pojmovima koji i dalje čine zadaću društvenih znanstvenika.

Dodatno opravdanje ovog hermeneutičkog postupka vidimo i u suvremenome političkom trenutku i pitanjima koja se pojavljuju. Primjerice, jesu li teokracije poput Saudijske Arabije, konstitucionalno gledajući i u sasvim opipljivim kaznenim praksama trga Dija u Rijadu, totalitarne? Jesu li Iran ili kapitalistička jednopartijska Kina totalitarne? Jesu li –

zašto ne postaviti i to pitanje – Sjedinjene Države totalitarne? Je li logor, kako tvrdi Agamben, paradigma moderne i očekuje li nas totalitarna budućnost? Jesu li sveprisutni nadzor i skupljanje meta-podataka od obavještajnog aparata totalitarni? Jesu li politička korektnost i “govor mržnje” totalitarni? Različite vrste suvremenih logora (Guantanamo ili Calais), široka upotreba riječi totalitarizam (ideologija i teror u različitim političkim diskursima danas zahvaćaju i snažnu teokraciju, i metastaze političke korektnosti, i policiju privatnog života, dakle totalitarizam društva, u zametku sadržan u Tocquevilleovim opažanjima) i operiranje vlasti mimo javnog prostora republike razloga i zajednice građana, olakšano korištenjem novih tehnologija: sve to čini ovu pojmovnu vježbu zanimljivom. Jesmo li zaboravili što je totalitarizam, ne čitajući pažljivo klasike, pa je totalitarizam jednako sve i ništa, ili ga pak ne vidimo tamo gdje bi ga trebali vidjeti? Agambenovo predavanje, održano u prosincu 2002. na Sveučilištu Paris VII Diderot, u vrijeme snažnog zamaha američkog “rata protiv terora”, definiralo je “moderna totalitarizam” – dakle, ako nije riječ o tautologiji, totalitarizam s epitetom, implicitno suprotstavljen onome nemodernom ili predmodernom, recimo “klasičnom” – kao “legalni građanski rat” kojim se eliminiraju politički protivnici i kategorije populacije koje se ne integriraju u sustav (Agamben, 2002). Za Agambena, na kojega su, nakon Heideggera i Benjamina, Arendt i Foucault izvršili presudne utjecaje, na kocki su politička moć, sloboda i zamišljanje zajednice mimo postojećeg globalnog poretka koji je porađao totalitarne ekstreme. Ulozi, dakle, nisu mali. Pogledajmo što nam Arendt i Foucault imaju za reći o totalitarizmu i može li to na kraju Agambenova definicija izdržati.

Hannah Arendt: od mračnog kristala prema teroru ideologije

Za Arendt je totalitarizam izraz krize zapadne demokracije, a rasizam koji mu ideološki prethodi simptom propasti zapadne civilizacije. Totalitarizam se pojavljuje kao kombinacija ideološke interpretacije povijesti i terora kao tehnologije vladavine. Njezina analiza zahvaća povijesne sile koje otvaraju prostor za radikalizaciju, govore o zlu koje je i radikalno i banalno, a kulminira u strukturiranom kaosu logora istrjebljenja prikazanoga kamerom Šaulova sina, u kojemu ljudi u brzom ritmu njihova istrjebljenja postaju *Stücke*, komadi mesa. Totalitarizam, kako Arendtina analiza nastoji pokazati, nije pomiren s državnim aparatom. On nije ničeansko hladno čudovište, nego pokret koji poput raka nagriza državu shvaćenu kao veberijansku birokraciju, zatvorenu za pojedinačno i ljudsko poput Kafkinih vrata zakona. Totalitarizam je, u jednoj od svojih dimenzija, poredak opće ideologijske politizacije u kojemu je svatko svakome agent provokator u općoj populaciji ljudi, dakle sumnjivaca (Arendt, 1979: 430431). Među različitim vrstama pakla, kako ćemo vidjeti u zaključku koji najavljuje posljednja rečenica *Izvora totalitarizma*, o metastazama Foucaultu morskoga “političkog” koje se uvijek iznova vraća, jedna je posebno mračna i destruktivna. No tome prethodi filološki pristup “mračnom kristalu”, istraživanje dijelova kapitalne studije čija naracija isprva gradi na povijesnom zaleđu rasističkog imperijalizma (Traverso, 2016: 39). Arendtina opsežna naracija u *Izvorima totalitarizma* nastoji pokazati kako je došlo do kristalizacije totalitarizma iz kontingentnih elemenata prisutnih u zapadnoj civilizaciji. Knjiga se sastoji od tri dijela: *Antisemitizam*, *Imperijalizam* i *Totalitarizam*.

Što se tiče prva dva dijela, ako prihvatimo suprotstavljanje buržuja republikanskom *citoyenu* i stvaranje gomile koja, kao stvarnost političke sociologije i psihologije, toj dihotomiji izmiče, anti-semitizam se pokazuje kao jedna od "preklapajućih priča" (Kurelić, 1996: 87), koja igra ulogu u pripremi terena za totalitarizam. Imperijalizam se pak kao druga od tih priča objašnjava iz odnosa nacionalne države i buržoazije. Arendt tvrdi da je imperijalizam rođen kada je klasa vladajuća u kapitalizmu ustala protiv ograničenja ekonomske ekspanzije na teritorij vlastite nacije. Buržoazija se okrenula politici iz ekonomskih razloga. Prema Arendt, imperijalizam bi za nužnu posljedicu imao pronalazak rasizma čak i da teorija rasa nikad nije postojala u civiliziranom svijetu.⁷ Vrijedi istaknuti kategorije koje Arendt koristi u svojoj naraciji. U njoj se paralelno pojavljuju ideologija i organizacija kao vladavinske tehnike. Naime, u trećem poglavlju dijela o imperijalizmu, *Rasa i birokracija*, Arendt konstatira da su dvije nove tehnike političke organizacije i vladavine nad stranim narodima otkrivene u prvim desetljećima imperijalizma. Prvi je rasa, kao princip državne politike, a drugi birokracija, kao princip strane dominacije kolonijom. Obje su tehnike ot-

krivene na Crnom kontinentu. Rasa je, prema Arendt, postala nužno objašnjenje za ljudska bića koja nijedan Europljanin ili civiliziran čovjek nije mogao razumjeti i čija je ljudskost toliko uplašila i ponizila doseljenike da oni više nisu željeli pripadati istoj vrsti. Rasa je bila burski odgovor na kontinent naseljen divljacima i objašnjenje ludila koje ih je obuzelo. Dok je rasa kao ideja, uvijek privlačila najgore elemente zapadne civilizacije, birokraciju je, u smislu u kojem pojam koristi Arendt, otkrila "inteligencija", odnosno kolonijalni upravitelj koji su vladali putem izvještaja. Rasa je bila posljedica kolonijalne administracije kojom su Europljani pokušali upravljati stranim narodima koje su u usporedbi sa sobom smatrali beznadno inferiornima.

U posljednjem poglavlju dijela o imperijalizmu, *Propadanje nacionalne države i kraj Pravā čovjeka*, Arendt finalizira naraciju o uvjetima koji su omogućili nastanak totalitarizma. Ona tvrdi da je "Prvi svjetski rat ... nepopravljivo raznio europsku zajednicu nacija, što nikada nijedan drugi rat nije učinio" (Arendt, 1998: 274). Arendt pokazuje kako su šok koji je prouzročio Prvi svjetski rat i stvaranje novih država uslijed raspada Austroougarske Monarhije i Ruskog Carstva bili praćeni migracijama brojnih grupa koje su bile prisiljene napustiti svoju državu. Njihovo beskućništvo bilo je i metaforičko i doslovno, a iskustvo koje je i Arendt dijelila nimalo romantično – "čim su napustili svoju državu, ostali su bez državljanstva, jednom lišeni svojih ljudskih prava postali su bespravni, svjetski šljam" (Arendt, 1998: 274) – a njezina naracija, u kontekstu novih ratova i destabilizacija koji kataliziraju migracijske tokove današnjice u kontekstu kulturnih, civilizacijskih i religijskih razlika, i danas zvuči upozoravajuće, čemu ćemo se vratiti u zaključku. Ovdje ćemo

⁷ Arendtin diskurzivni manevar nalikuje Foucaultovim shematskim razmatranjima o nacionalizmu, šovinizmu i fašizmu kao ideološkim maskama rata, kolonizacije i hipertrofije policijskog aparata kojima se buržoazija povijesno rješavala viška proletarijata koji odlazi u rat, kolonije ili policiju (Foucault, 1980: 17), a u takvoj ekonomizaciji ideologije i politike s pomoću pojma klase nije teško prepoznati marksistički argumentacijski manevar kojemu je pribjegli oboje autora. Međutim, literatura o totalitarizmu, uključujući Arendt i Foucaulta, po definiciji izmiče marksističkom diskursu i pregnantnim formulama o kapitalizmu i fašizmu.

se posvetiti nešto detaljnijoj analizi posljednjeg dijela studije te se u interpretaciji pozivamo na analizu Zorana Kurelića (1996) čiji su naglasci, kao i isticanje pojmovnih i metodologijskih napetosti u Arendtinoj studiji, važni za našu završnu usporedbu.⁸

Prvo poglavlje posljednjeg dijela studije, *Društvo bez klasa*, govori o raspadu klasnog sustava, posljedičnom raspadu stranačkog sustava i sposobnosti totalitarizma da kreira političko rješenje za društvo masa (Arendt, 1996: 33; Kurelić, 1996: 91). Iduće poglavlje, *Totalitarni pokret*, Arendt započinje raspravom o totalitarnoj propagandi, te oprečno mišljenju da su u totalitarnim zemljama propaganda i strah dvije strane iste medalje, ona tvrdi da gdje god totalitarizam ima apsolutnu kontrolu, propagandu zamjenjuje indoktrinacijom, a da nasilje rabi ne toliko da bi ljude zastrašio koliko radi ostvarenja svojih ideoloških postavki. Arendt zaključuje da je propaganda vjerojatno najvažniji instrument totalitarizma u njegovu odnošenju prema vanjskom svijetu, dok je teror, naprotiv, bit tog oblika vladavine koji, za Arendt, gubi instrumentalnost i postaje oblikom radikalnog zla.

Arendt zatim raspravlja o totalitarnoj organizaciji, te tvrdi da su, za razliku od ideološkog sadržaja i propagandnih slogana, oblici totalitarne organizacije posve novi. Novo organizacijsko sredstvo pokreta prije dolaska na vlast jest stvaranje frontovskih organizacija, čime se povlači razlika između članova stran-

ke i simpatizera. Svrha toga, prema Arendt, jest stvaranje zaštitnog zida koji članstvo pokreta odvaja od vanjskog, normalnog svijeta, te da istodobno izgradnja mosta prema normalnosti, bez kojega bi članovi, u razdoblju prije dolaska na vlast, prejako osjećali razlike između svojih uvjerenja i uvjerenja normalnih ljudi. Arendt također tvrdi da se isti odnos ponavlja na različitim razinama unutar samog pokreta. Struktura lûka u središtu ima vođu čije taktičke vještine i psihološke karakteristike prestaju biti važne jer totalitarni pokret ne može funkcionirati bez vođinih zapovijedi: vođa je ujedno funkcija pokreta, a cijela je struktura organizirana u svrhu brzog prenošenja Vođine volje na sve razine. U Arendtinoj se analizi spajaju organizacijska tehnika i ideologijska zasićenost kao ključni faktori funkcioniranja totalitarne vladavine. U pogledu totalitarne organizacije kao definicijskog kriterija totalitarizma, vrijedi naglasiti i tumačenje, izgrađeno na povlačenju paralela između strukture totalitarnih pokreta i tajnih društava, da je suštinska razlika između Lenjinove partije i Staljinovog pokreta bila uloga urotničke frakcije: kada su urotnici postali najmoćniji element u jednostranačkoj diktaturi, tada je, ako se vodimo ovim aspektom naracije koju nudi Arendt, fiksiran totalitarizam u Sovjetskom Savezu (usp. Arendt, 1979: 377-381).⁹

Kada govori o totalitarizmu na vlasti, Arendt piše o sukobu stranke i države koji se može sažeti u tvrdnji da se "formirao režim koji strogo govoreći nije vlast već pokret na vlasti" (Kurelić,

⁸ Naslovnu metaforu mračnog kristala, koja ističe te napetosti preuzimamo od Kurelića, a izvorno se prema našim spoznajama pojavljuje u fantastičkom filmu iz 1980-ih, *The Dark Crystal*, koji povezuje lutkarske specijalne efekte Jima Hensona s *new age* manijom, dakle tehniku i ideologiju, kao noseće motive pojmovne igre ovoga rada.

⁹ Usp. Kurelićevo čitanje Marcuseova *Sovjetskog marksizma* (Kurelić, 1996: 9698) u interpretaciji Arendt, koje primarni naglasak stavlja na rez između Lenjina i Marxa u ideji revolucije. Na tu se ideju referiramo u usporedbi na kraju teksta.

1996: 92). Posebno zanimljivom Arendt smatra neobičnu sklonost svih razina uprave Trećeg Reicha udvostručenju položaja te tvrdi da su nacisti temeljito osigurali da svakoj funkciji državne uprave odgovara neki stranački organ. Arendt smatra da je svrha tog postupka umnožavanje mogućnosti za stalno pomicanje vlasti. Što je dulje totalitarni režim na vlasti, to je veći broj službi i mogućnosti zaposlenja koje ovise isključivo o pokretu, jer nijedna služba nije ukinuta nakon što je njezin autoritet uništen. Pomalo slično kasnijim Foucaultovim predavanjima o sigurnosti, teritoriju i stanovništvu te o biopolitici liberalizma (Foucault, 2004a; 2004b), država se kod Arendt pojavljuje bez ontologije, prošupljena mobilnom governmentalnošću totalitarizma. Arendt posebno napominje da nije riječ o neproduktivnom povećanju administracije već o tome da multipliciranje službi uništava osjećaj odgovornosti i kompetencije. Proturječne naredbe i višestruki kolosijeci odgađaju implementaciju dok se vođinom zapovijedi ne riješi stvar. Iako se naizgled čini da postoji istovjetnost svrhe tajne policije u despotskom i totalitarnom sustavu, Arendt napominje da je ključna razlika između "sumnjivca" i "objektivnog neprijatelja". Razlika je u tome što potonji nije netko čije opasne misli treba isprovocirati da izađu na vidjelo ili čija prošlost potvrđuje sumnje, već je riječ o svojevrsnom nositelju tendencije, kao što je nositelj bolesti po sebi zarazan.

Arendt dalje piše o totalnoj dominaciji, tvrdeći kako je ona jedino moguća kada se mnoštvo i različitost ljudskih bića nastoji organizirati na takav način da su svi oni samo jedan te isti pojedinac. Totalna je dominacija moguća samo ako se svaka osoba može svesti na uvijek isti skup reakcija, tako da se svaka od tih nakupina reakcija može zamijeniti drugom. Prema Arendt, koncentracijski lo-

gori nisu namijenjeni samo uništavanju i degradiranju ljudi, već i stravičnom eksperimentu, u znanstveno kontroliranim uvjetima, uništavanja same spontanosti i pretvaranja ljudske osobnosti u puku stvar, u nešto što čak nisu ni životinje. Koja se definicija totalitarizma može ponuditi na osnovi ovih elemenata koji narativno kulminiraju u užasu logora gdje su i povijesno završili? Prema Kureliću, u dosadašnjem dijelu naracije Arendt je svjesna da se totalitarizam ne može proučavati kao bilo koji drugi oblik vlasti budući da je u osnovi bez oblika i strukture. Zato, tvrdi Kurelić, Arendt ne zna kako definirati totalitarizam. Prema Kureliću, ona ipak jasno vidi dvije stvari: prvo, da se totalitarizam kao novi politički fenomen ne može opisati predtotalitarnim kategorijama političke teorije; drugo, da pravi način pokazivanja da su nacizam i staljinizam isti nije u uspoređivanju njihove političke i ekonomske strukture, jer se ne može uspoređivati oblik bezobličnih stvari (Kurelić, 1996: 92). Kurelić smatra da Arendt nastoji pokazati da se oni jedino mogu uspoređivati po svojim totalitarnim akcijama i posljedicama istih. Ono što Arendt nastoji pokazati, u suštini, jest da su Gulag i Auschwitz ista stvar. To posljedično znači, smatra Kurelić, da koncentracijski i eksterminacijski logori trebaju biti shvaćeni kao središnja institucija totalitarnih režima (Kurelić, 1996: 93).¹⁰

¹⁰ Nastavljajući tu definicijsku logiku, može se uzdrmati moralna superiornost koju liberalizam zauzima spram boljševizma i nacizma, s obzirom na to da liberalne demokracije u ratu i izvanrednom stanju – permanentnom po Agambenu (usp. Kurelić, 2009b) – organiziraju logore. Donekle utješan odgovor može se naći u preciznijem empirijskom pristupu materiji, i različitim logorima i sadržajima ideologija i njihovim učincima, u logorima i mimo njih.

Četvrto poglavlje, *Ideologija i teror: novi oblik vladavine*, dovodi nas do srži Arendtina pristupa totalitarizmu koji nastoji izaći iz slijepe ulice nemogućnosti njegova definiranja kao političkog poretka. Arendt tvrdi da postoji sklonost da totalitarizam promatramo kao moderan oblik tiranije, no totalitarna vlast suočava nas s jednom posve drugom vrstom vladavine. Totalitarna se vlast, prema Arendt, suprotstavlja svim pozitivnim zakonima, opirući se onima koje je sama uvela i onima koje nije ni pokušavala ukinuti. Totalitarno bezakonje tvrdi kako uspostavlja izravnu vladavinu pravde na zemlji, primjenjujući “zakon” Povijesti ili Prirode izravno na čovječanstvo, ne zamarajući se ponašanjem ljudi. Mjesto pozitivnih zakona u totalitarnoj vladavini zauzima totalni teror koji treba ozbiljiti zakon pokreta povijesti ili prirode. Prema Arendt, ako je zakonitost bit netiranskih vladavina, a bezakonje bit tiranije, tada je teror bit totalitarne vladavine. Teror međutim treba gledati kao izvršenje zakona pokreta čiji krajnji cilj nije dobrobit ljudi ili interes jednog čovjeka, nego proizvodnja čovječanstva prilikom koje se eliminira pojedince radi vrste, žrtvuje “dijelove” radi “cjeline”.

Arendt napominje da totalitarni teror sam po sebi nije dovoljan da potiče i vodi ljudsko djelovanje u totalitarnim vladavinama. Ono što totalitarnoj vladavini treba da bi upravljala ponašanjem svojih podanika jest da priprema svakog subjekta za ulogu krvnika i ulogu žrtve. Tu dvojaku pripremu obavlja ideologija. Prema Arendt, sve ideologije imaju totalitarne elemente, te ističe tri specifično totalitarna elementa svojstvena ideološkom mišljenju. Prvo, u svojoj težnji totalnom objašnjenju, ideologije ne objašnjavaju ono što jest, nego ono što postaje, što je nastalo i prolazi. Drugo, ideološko mišljenje se oslobađa od zbilje

koju percipiramo s naših pet osjetila i inzistira na “istinitijoj” zbilji koja je skrivena iza svega uočljivog, vlada s tog skrovitog mjesta i zahtjeva šesto čulo, koje nam omogućuje da postanemo svjesni dublje istine.¹¹ Treće, budući da ideologije nemaju moć mijenjati zbilju, one ovo oslobođenje mišljenja od iskustva postižu kroz određene metode dokazivanja. Ideološko mišljenje podređuje činjenice proceduri koja polazi od aksiomatski prihvaćene premise izvodeći sve drugo iz nje, nastavljajući s konzistentnošću koja ne postoji nigdje drugdje u zbilji. Ideologija je ključ povijesti koji, nasuprot skromnijem empirizmu, identificira skrivene dalekosežne zakone povijesti koji opravdavaju krajnje destruktivnu politiku.

Kurelić pokazuje da se na osnovi logike Arendtine naracije koja se proteže kroz cijele *Izvore* do posljednjeg poglavlja ne može reći da nacizam i staljinizam dijele istu bit i da postoji suština totalitarizma. To očito stvara probleme glede upotrebljivosti pojma totalitarizma kao označitelja novog povijesnog fenomena. Funkcija posljednjeg poglavlja koje je Arendt kasnije dodala *Izvorima* je da doskoči tom problemu. Međutim, kako Kurelić upozorava, ono je metodološki potpuno različito od ostatka naracije koju odlikuje iscrpan povijesni prikaz približavanja povijesno-kontingentnih elementa koji su se iskristalizirali u totalitarizme. Kada već ruska povijest nije osigurala elemente koji su se mogli iskristalizirati u totalitarizam, Arendt tvrdi da je staljinizam zapravo kristalizacija iz lenjinizma. Kurelić napominje da “pojam ideologije igra važnu ulogu prije posljednjeg poglavlja” i da je “obično ... povezan s pojmom terora, ali nikada nije

¹¹ Vidi: <http://pescanik.net/hannah-i-ludwig/>

središnji pojam” (Kurelić, 1996: 95). Prema Kureliću, prije posljednjeg poglavlja Arendtina naracija dovodi do skoro potpunog identificiranja totalne dominacije sa totalitarizmom, a neutilitarni karakter totalne dominacije i terora poprimaju obilježja radikalnog zla. Teror nije samo instrument sustava, već je sam *telos* odnosno svrha sustava. Ideologija je, posljedično, instrument terora koji stvara fantomski svijet fikcije u kojemu teror može vladati. Kurelić dalje pokazuje da se u posljednjem poglavlju naglasak mijenja i da ideologija poimana na ovakav način nije element totalitarizma, nego njegov izvor: teror postaje opravdan zakonima ideologije te postaje način uspostave vladavine pravde na Zemlji (Kurelić, 1996: 95). Čin totalne normalizacije ljudi koju totalitarizam provodi uslijed ideološkog uvjerenja o stvaranju boljeg svijeta ako se oslobode zakoni Povijesti ili Prirode, pokazuje da postoji nešto što bismo mogli nazvati biti totalitarizma.

Arendt dakle ima dva različita pojma totalitarizma, a “posljednje poglavlje knjige”, koje je Arendt dodala za izdanje iz 1966, “uništava logiku Arendtine naracije i uvodi novo i drugačije razumijevanje totalitarizma” (Kurelić, 1996: 86) koje glavni naglasak u prikazanom spletu elemenata stavlja na ideologiju. U idućem nam je dijelu rada namjera istražiti razumijevanje totalitarizma kod Foucaulta i vidjeti možemo li pronaći zajedničke točke između dvoje autora. Arendtinu naraciju obilježava kombinacija ideološkog i organizacijskog, političkog sadržaja i političke tehnologije, s tim da završni retorički naglasak završava na prvome. Vidjet ćemo da kod Foucaulta naracija nije formalno različita (u pogledu kombinacije elemenata ideologije i političke tehnike kojima operira), ali su njezini naglasci bitno drukčiji. Njegova naracija omogućuje nam da dopunimo i

obogatimo analitički aspekt političke tehnologije koji obilježava totalitarizam, kroz analizu epohalnih dispozitiva moći za koje Arendt nema razvijen kategorijalni aparat što u pogledu funkcioniranja moći stvara slijepe točke u njezinoj naraciji. Totalitarizam je moderna pojava moguća u doba biomoći kao upravljanja životom populacije.

Michel Foucault: totalitarizam u kontekstu rasizma biopolitike

Treba početi od prvoga sveska *Povijesti seksualnosti* gdje rat i neprijatelje (v. Petković, 2016) u kodiranju društvenoga zamjenjuju moć i otpor (Foucault, 1976: 99135). U Foucaultovoj analitici moći, moć dolazi odozdo, obilježavaju je taktike koje se mogu povezati u strategijske projekte na višim razinama sustava. U nizu odavno otrcanih metafora: moć je kapilarna, obitava u ognjištima moći u društvu, zahvaća je mikrofizika.¹² Barem kad je riječ o jednom licu moći, mikropolitika prethodi makropolitici. U tom se kontekstu disciplinarna moć propeđeutički objašnjava suprotstavljanjem totalitarizmu: moć dolazi odasvud u društvu, nije nešto što se odozgo nameće cjelini društva. Nasuprot totalitarizmu koji ideologijski nastoji kodirati sve društvene odnose. No, ako je tako, kojem tipu moći odgovara totalitarizam, a nije ponajprije riječ o dispozitivima disciplinarnih moći koji krote i smještaju pojedinačna poslušna tijela u prostoru i ekonomiji? Odgovor ćemo rekonstruirati na

¹² Riječ fizika i njezine izvedenice u cijelom radu koristimo metaforički: nije riječ čvrstim zakonitostima u “stilu” prirodnih značnosti, nego o razmjerno fluidnim društvenim i političkim odnosima koji se prema pojedincima mogu koncipirati kao splet “sila” na lokalnoj i višim razinama analize odnosa moći.

osnovi dvaju ključnih izvora – završnice serije predavanja *Treba braniti društvo* (Foucault 1997), posebno posljednjeg predavanja koje se bavi biomoći kao moći nad životom, kao i posljednjeg dijela prvog sveska *Povijesti seksualnosti* koji seksualnost uzima kao supstrat za analizu moći, a govori o političkoj moći nad životom (Foucault, 1976: 175-211).¹³ Namjera nam je prije toga prikazati Foucaultovu kritiku pojma ideologije koju smatramo bitnim s obzirom na prikazano istaknuto mjesto koje pojam ideologije zauzima u viđenju totalitarizma Hannah Arendt.

Foucault pojam ideologije nije sasvim odbacio, ali ga povezuje s nostalgijom za transparentnošću i istinom mimo iluzije: ideologija se obično suprotstavlja istini, implicira autonomiju subjekta koje se od nje kao “lažne svijesti” može emancipirati i marksistički pojmovni dvojac baze i nadgradnje u kojemu prvo određuje posljednje (Barrett, 1991: 123). Ukoliko želimo razumjeti Foucaultovu kritiku ideologije moramo prikazati njegovo shvaćanje koncepta diskursa kojim uglavnom zamjenjuje pojam ideologije. Prema Normanu Faircloughu, sociolinguistu i jednom od klasika kritičke analize diskursa, Foucaultove ranije “arheološke” studije iznjedrile su dva značajna teorijska uvida o diskursu prema kojima je diskurs nasuprot ideologiji konstitutivan, odnosno aktivno konstruira društvo kroz svoje konstituiranje subjekata i objekata znanja dok je drugi uvid o generiranju diskurzivnih praksi u odnosu

¹³ Foucault je pojmove biomoć i biopolitika u predavanjima koristio sinonimno (Foucault, 1997: 216, 218). Premda su moguće i zastupane jezične igre koje ih razlikuju (primjerice, biopolitika kao otpor ili reflektirana politizacija dispozitiva biomoći) u tekstu ne inzistiramo na njima, uglavnom koristeći popularniji pojam biopolitike.

na druge diskurzivne prakse, njihovom međusobnom utjecaju i transformaciji što Fairclough, na razini analize teksta, naziva intertekstualnošću (Fairclough, 1992: 40). Povijesno promjenjive diskurzivne formacije sastoje se od pravila oblikovanja iskaza, objekata i pozicija za subjekte. U isto vrijeme, poimanje moći u modernim društvima koje Foucault razvija u svojim kasnijim genealoškim studijama zadržava diskurs i jezik kao konstitutivan dio društvenih praksi i procesa šire jednakosti u društvu sveprisutne moći.¹⁴

Foucault razvijanjem pojma znanje/moć pokazuje da je ekonomsko kao i druga područja društvenog života podložno djelovanjima tehnika moći, koje određuju i u isto vrijeme su određene od raznih diskurzivnih formacija, jer te iste tehnike u velikoj mjeri počivaju na diskurzivnim praksama. Ako determinizam modela baza – nadgradnja implicitan u pojmu ideologije nije valjan, kako takvo postavljanje stvari sugerira, pojam ideologije doveden je u pitanje što otvara načelan problem za teorije totalitarizma koje ističu ideologiju kao njegov bitni moment. Arendt se ovdje može pomiriti

¹⁴ Uz tematiziranje totalitarizma napominjemo da su sveprisutnost moći Foucaultovi kritičari, ponajviše po logici ubijanja glasnika koji nosi loše vijesti, nazvali regresijom u odnosu na bodenovsko ograničenje javne vlasti i regresiju koja nehotice vodi u totalitarizam (Wickham, 2008: 32). Na analitičkoj razini, impregnacija svega političkim, kako smo napomenuli, je upravo ono što Foucault izbjegava. Mikromoć je suprotno od sveprisutnosti politike, ona je sveprisutnost malih moći koje politika može koristiti, ali po sebi ona to nije. Tu se može naći smisao argumentacije ovog prinosa koji spaja ideološko i tehnološko, političko kretanje i racionalnosti moći epohe. Totalitarizam može učiniti mikromoć političkim kotačićem uništenja ljudskosti.

s Foucaultom koji unatoč rečenome ideologiju nije odbacio. Zašto Foucault država pojam ideologije iako je marginaliziran u njegovom radu samim pojmom diskurzivne formacije? Odgovor na to nalazimo još u *Arheologiji znanja*, gdje Foucault, problematizirajući odnos znanosti i ideologije, tvrdi da ideologiju treba analizirati obrađujući pažnju na pravila formiranja njezinih objekata, pojmove i tipove iskaza, te na njezine teorijske izbore, odnosno tretirati je kao diskurzivnu formaciju (*formation discursive*) i kao praksu među ostalim diskurzivnim praksama (*comme pratique parmi d'autres pratiques*) (Foucault, 1969: 240-243). To je možda cinično, ali nije bitno različito od onoga što kaže Arendt kada tvrdi da sve ideologije imaju totalitarne elemente odnosno, u fukovskoj dosjetci, da svi politički diskursi sadrže element ludila. Drugim riječima, pojam ideologije oslobođen je marksističkog teorijskog naslijeđa i odvojen od ekonomske baze.

Dosad rečeno možemo ilustrirati na primjeru Foucaultove analize rađanja kriminologije iz *Nadzora i kazne* koje nije izravno ekonomski determinirano. Foucault pokazuje da su projekti organizacije kaznenog sustava, poglavito zatvora (poput Benthamovog Panoptikona), za svoju posljednicu imali razvoj novih tehnika koje su se nastojale prilagoditi ideološkim načelima koja su proklamirana u različitim dokumentima i nacrtima. U tom se procesu počinje sve više promatrati i kontrolirati pojedince u svrhu ostvarivanja normalizacije u skladu s normama tadašnjega građanskog društva. Prikupljanje podataka o pojedincima dovodi do mogućnosti ostvarivanja znanja o zatvorenoj populaciji. Stvara mogućnost kriminologije. Dolazi do pojavljivanja kategorije prijestupnika ili delinkventa koji je karakteriziran kao

netko tko posjeduje određene predispozicije za počinjene zločina. Prijestupnik na određeni način postaje nositelj tendencije, što je slično Arendtinom razumijevanju kategorije objektivnog neprijatelja: Lombroso je uzorak za teoriju rođenog zločinca dobio u zatvoru – uhvaćen i prezentiran za razvoj znanja disciplinarnim tehnikama. Samim stvaranjem prijestupništva zatvor je “pružio krivičnom pravosuđu jedinstveno polje predmeta što su ga ‘znanosti’ potvrdile i što mu je dopustilo da funkcionira na općem obzoru ‘istine’” (Foucault, 1994: 265). Ovdje vidimo kako je ideologija, uz razne druge diskurzivne i ne-diskurzivne utjecaje, pomogla stvoriti novu znanost, koja je pak pomogla da se postojeće tehnike moći ukorijene i prošire. Kasnije ćemo sugerirati kako je u pogledu biopolitike specifično liberalno shvaćanje “prirode” društva, objekta u koji mora intervenirati odredilo liberalno umijeće vladanja što jest još jedan primjer kako ideologija utječe na upotrebu i razvoj tehnika moći. Foucault nam pokazuje kako su politička ideologija i tehnologija, diskurs i politička praksa, usko povezani, međutim za njegovo shvaćanje totalitarizma i njegova istrjebljivjanja populacija ključno je njegovo shvaćanje biomoći kao modernog poretka moći povezanog s populacijom.

Pojam biomoći kod Foucaulta se pojavljuje u prvom dijelu *Povijesti seksualnosti*, gdje Foucault tvrdi da se “(tijekom klasičnoga razdoblja) dogodila ... eksplozija brojnih i raznolikih tehnika za ostvarivanje podčinjavanja tijela i kontrole populacija, označavajući početak razdoblja ‘biomoći’” (Macey, 2009: 187). U spomenute se tehnike ubrajaju nastajuća znanost demografije, statistička analiza bogatstva i evaluacija odnosa između resursa određenog teritorija i njegovih stanovnika. Moć se više ne bavi

podanicima nad kojima suveren ima moć života i smrti, već je riječ o tome da nastoji ovladati populacijom na samoj razini života. U tom pogledu Foucault govori kako je suverenu prijatnu smrću i teatar torture tijela zamijenila ambicija kolektivne kalkulacije i transformacije života populacije. Umjesto suverenova prava da usmrti nastupilo je doba u kojemu s više ili manje uspjeha ljudski život postaje briga javnih vlasti koje upravljaju životom populacije. Prema jednoj zgodnoj ilustraciji, umjesto smrtne kazne država je uvela socijalno i zdravstveno osiguranje, na osnovi prometnih statistika počela tjerati ljude da vezuju pojaseve ili zabranjavati pušenje.

Anatomopolitika tijela koju opisuje u *Nadzoru i kazni* kao oblik funkcioniranja moći dopunjuje se s biopolitikom populacije. U političku perspektivu zajedno s kategorijom populacije dolazi cijelo društveno tijelo kao živo biće što otvara prostor za totalitarizam. U pogledu pojašnjavanja porijekla pojma biopolitike i jasnijeg ilustriranja pojma biopolitike kod Foucaulta koristan nam je Lemkeov tekst u kojemu se nudi pregled geneze pojma i Foucaultovog doprinosa literaturi o biopolitici (Lemke, 2010: 423). Lemke započinje raspravljajući prvo o naturalističkim teorijama biopolitike koje dijele uvjerenje da postoji prirodna osnova politike što se jednako odnosi na organicističke teorije države, rasističku ideologiju koja informira biopolitiku nacionalsocijalizma i biologiističke ideje suvremene političke znanosti. Od prvog korisnika pojma, Rudolfa Kjelléna, osnovna pretpostavka u koju se učitava više ili manje normativne političke ambicije “jest da sve društvene, političke i zakonske veze počivaju na živome biću, biću koje utjelovljuje ono stvarno i vječno, ono zdravo i vrijedno” (Lemke, 2010: 423). Drugim riječima,

biologija se razvija u ljudsku eugeniku i dobiva mračno naličje u tanatopolitici, odnosno politici smrti logora, pojmu koji Foucault ne koristi ali se daje izvesti iz njegovih razmatranja.

Naime, za vrijeme nacističke vladavine koncept organicističke države bio je impregniran rasizmom, te je uskoro počeo označavati raso homogeno društvo i služiti kao ideologijska osnova za potpuno drugačiju biopolitiku. Nasuprot naturalizmu, Foucault shvaća biopolitiku povijesno, kao specifično moderan način funkcioniranja moći. Biopolitika označava političku ekonomiju života s ciljem administriranja, osiguravanja, razvoja i podupiranja života (Lemke, 2010: 429). Pojava biopolitike je usko povezana s pojavom liberalnih načina vladanja. Lemke tvrdi da Foucault ne shvaća liberalizam kao ekonomsku teoriju već kao specifično umijeće vladanja ljudskim bićima. Njegova glavna preokupacija jest novi koncept populacije te se oslanja na političku ekonomiju kao prvenstveni oblik znanja. Prema Lemkeovoj interpretaciji Foucaulta

liberalizam uvodi racionalnost vladanja koja se razlikuje od srednjovjekovne koncepcije dominacije i od državnog razloga u ranoj moderni: ideju prirode društva koja konstituiraju temelj i granicu governmentalne prakse... Za liberale, priroda nije autonomno područje u kojemu je intervencija načelno zabranjena ili nemoguća. Priroda nije materijalna osnova na koju se primjenjuju governmentalne prakse već njihov permanentni korelat. Istina jest da postoji “prirodna” granica državne intervencije budući da ona mora uzeti u obzir prirodu društvenih činjenica. Ipak, linija podjele nije negativna granica jer upravo “priroda” populacije otvara seriju dosad nepoznatih mogućnosti intervencije. One ne poprimaju nužno oblik izravne regulacije: “laissez-faire”, poticanje i sti-

mulacija postaju važniji od dominiranja, propisivanja i donošenja dekreta (Lemke, 2010: 430).

Lemke pokazuje kako se pojam biopolitike kod Foucaulta odnosi na pojavljivanje specifičnog političkog znanja i novih disciplina kao što su statistika, demografija i epidemiologija. Bitno je naglasiti da je koncept populacije ključan u razumijevanju biopolitike kod Foucaulta. Populacija jest kolektivni realitet koji je karakteriziran vlastitom dinamikom i oblicima samoregulacije. Objekt biopolitike nisu pojedinačna ljudska bića, već njihova biološka obilježja izmjerena i agregirana na razini populacije. Ova procedura omogućuje uspostavljanje standarda, definiranje normi i određivanje prosječne vrijednosti. Kao posljedica toga, "život" postaje objektiviran i mjerljiv faktor, kolektivna stvarnost koja se može epistemološki i praktično odvojiti od konkretnih ljudskih bića i singularnosti iskustva pojedinca (Lemke, 2010: 430-431).

Bitno je naglasiti da, kako Lemke pokazuje, liberalizam ima specifično shvaćanje prirode društva koje određuje način i količinu njegove intervencije u društvo.¹⁵ Utoliko nastaju nove tehnike

koje nastoje ostvariti intervenciju u skladu s prirodom ciljanog objekta, nastojeći očuvati njegovu "prirodnost". Taj mehanizam sugerira da su biopolitičke tehnike ukorijenjene u ideologiji što je važno za Foucaultovo razumijevanje totalitarizma. Ono što nam je također bitno jest Foucaultovo shvaćanje rasizma i nacizma u posljednjem predavanju *Treba braniti društvo*. Rasizam uvodi cezure odnosno rezove u biopolitički kontinuum: ubijanje više nije stvar pobjede nad političkim protivnikom u smislu uništenja partikularne suparničke klike koja pretendira na suverenost nego eliminacija općenite biološke prijetnje odnosno po samorazumijevanju eugenički zahvat. Pojavljuje se poveznica između Arendtinog shvaćanja objektivnog neprijatelja i Foucaultovog razumijevanja biomoći i rasizma, čemu ćemo se posvetiti u završnom dijelu rada.

sacer nego "švedski socijaldemokrat srednje klase" (Ojkaganas, 2005: 27). U našoj se interpretaciji ipak ne odlučujemo razvijati takvo čitanje Foucaulta i Agambena: ostavljajući ovoga puta suverenu moć po strani, odlučujemo se na čitanje totalitarizma iz perspektive biopolitike premda primjer staljinizma pribjegava političkoj metaforici "grča" kojom se bavi Ojkaganas. (Jedan od recenzentata ipak je u pravu kada upozorava na dalekosežnost posljedica interpretacijskog obrata koji nudi Ojkaganas za raspravu o totalitarizmu: "Za Hayeka put u sužanjstvo počinje s državom blagostanja, a za Poppera je ona pretpostavka za održavanje slobode. Dakle klasiци liberalnog poimanja totalitarizma fundamentalno se razilaze u pitanjima odgovornosti države za zdravlje građana." Svjesni smo da opis epohalnih pretpostavki i definicijskih komponenti tek otvara raspravu o pojavi totalitarizma u svim njezinim etiološkim i normativnim aspektima, ali po sebi dovoljno opsežan manevar usporedbe dvoje "velikih autora" koji smo poduzeli onemogućuje njezino širenje barem u ovom tekstu.)

¹⁵ Mika Ojkaganas napisao je utjecajan članak o ovoj problematici, ističući nemogući dijalog o biomoći između Foucaulta i Agambena. Grčevi suverenosti i discipline su, na osnovi bliskih čitanja *Treba braniti društvo* i *Volje za znanjem*, "demonstrativna kombinacija" koja se očituje u praksi suverenih država koje koriste biopolitičke metode (Ojkaganas, 2005: 15, 21-22, 26). Suverenost je kod Ojkaganasa shvaćena elegantno agambenovski, kao obilježje onoga prema kojemu su svi *homines sacri* (i *vice-versa*: prema *homines sacri*, svi su suvereni). Kontroverzan zaključak glasi kako utjelovljenje biopolitike usprot Agambenu i Arendt, nisu logori, nego suvremena društva blagostanja, a model, paradigmatička figura biopolitike, nije *homo*

U završnici ciklusa predavanja *Treba braniti društvo* (Foucault, 1997) Foucault izlaže neka vrijedna razmišljanja koja će nam pomoći usporediti dvoje autora. Foucault raspravlja o ratu i pomicanju rata na rub nacionalnih država putem stvaranja modernih vojski i centralizacije sredstava prisile, što je uklonilo svakodnevnu nesigurnost koja je bila prisutna zbog decentralizacije sredstava prisile. Paradoks se očituje u tome da se usprkos bitnoj redukciji egzistencijalne nesigurnosti pojavljuje čudan beligerentni diskurs koji politički kodira društvene odnose. Foucault naziva taj diskurs, koji oživljava povijesne sukobe, povijesnopolitičkim diskursom.¹⁶ Paradoks je u tome što ovaj diskurs, koji je diskurs o ratu koji je shvaćen kao permanentni društveni odnos, nastaje kada je rat nestao iz svakodnevnog života. Ovaj su diskurs koristili i engleska buržoazija i francuska aristokracija i različiti rasisti 19. st. Njegove obrise čine drevne teze da je rat pokretač iza svih institucija i svakog poretka, da ne postoji neutralni subjekt i da smo svi nečiji protivnici. Ovdje je riječ o svojevrsnom udaljavanju od pozicije filozofa ili pravnika koji nastoji spoznati istinu i u samorazumijevanju se nalaze na neutralnoj poziciji te je ovaj diskurs zapravo diskurs “naših” prava i prema njemu istina ovisi o poziciji na kojoj se nalazimo. Specifičnost ovog diskursa je ujedno i to što je on u potpunosti formiran unutar povijesne dimenzije. Tema neprekidnog rata povezana je s nadom da je dan za osvetu blizu što bi bilo nemoguće bez određene vizije povijesti. Foucault također tvrdi da su hegelijanska dijalektika i njezini kasniji derivati filozofska kolonizacija historijsko-

¹⁶ *Discours historico-politique*. U predavanjima se pojavljuje i varijanta *discours historique et politique* koju bi mogli formalno varirati kao “povijesno-politički diskurs”.

političkog diskursa. Još od 17. st. putem ovoga diskursa uvedena je tema rasnoga rata, no ne samo rasnog rata u biološki smislu, nego i klasnom i društom (primjerice, etničkom).

Bitno je naglasiti da Foucault naziva društvene skupine na koje se društvo prema njemu podijelilo rasama, jer želi naglasiti da postoji, u političkom shvaćanju ljudi toga vremena, ontologijska razlika između tih društvenih skupina, razlika koja je nepremostiva, slično kao u tradiciji indijskoga kastinskog sustava. Upravo ta podjela društva na rase omogućuje svojevrsni nastavak rata. Nadalje, Foucault naglašava da je ideja koja je uvelike promijenila funkcioniranje povijesnopolitičkog diskursa ta da se rasa permanentno infiltrira u društveno tkivo, ili drugim riječima, konstantno rekreira to isto društveno tijelo. Taj diskurs time prestaje biti moment u borbi, već je začetak državnog rasizma. Rasizma koji društvo upire protiv samog sebe.

Foucault se poziva na primjer nacizma, te ističe kako nigdje biološko nije bilo tako strogo regulirano i da je u nacističkoj Njemačkoj rat bio eksplicitno definiran kao politički cilj.¹⁷ Foucault

¹⁷ Na tragu motiva organske zajednici, vrijedi konačno napomenuti kako u spomenutim predavanjima iz 1979. Foucault u kontekstu rasprave o liberalizmima i liberalnoj gubernamentalnosti nudi kratku naraciju o nacizmu kao slabljenju države. U tom zahvatu postoji dodirna točka s klasičnom teorijom države, utoliko ukoliko je predstavljaju u tekstu predstavljene analize Arendt ili, pak, Neumannov Behemot (Neumann, 2012). Država je, kako pojašnjava Foucault, u nacizmu instrumentalna u odnosu na zajednicu shvaćenu kao narodnu zajednicu te dodatno prošupljena načelom slijeđenja vođe. Umjesto pravne države u smislu liberalizma i apstraktnih zakona kao općih pravnih normi (pleonazam je ovdje nužan) imamo *Gemeinschaft, Volk* i *Führertum*. Mogli bismo

također naglašava da je u nacizmu prisutna ideja izlaganja vlastite rase pogibeljiji jer je to ultimativni test, odnosno jedini način stjecanja statusa superiorne rase. Foucault se na samom kraju jedanaestog predavanja, također dotiče i teme onoga što on naziva socijalističkim rasizmom.¹⁸ On napominje da socijalizam, iako zadržava svoju univerzalističku centriranost u političkoj teoriji, gubi to obilježje u praksi, te pri svakom zaoštavanju klasnog konflikta dolazi do pojave socijalnog rasizma od strane socijalističkih pokreta i stranaka. Prema Foucaultu, socijaldemokracija je u svojoj praksi najviše poodmakla od ovakve prakse, dok su blankisti i anarhisti bili najviše skloni socijalnom rasizmu u političkoj praksi.

Kod Foucaulta je rasizam ključan za razumijevanje totalitarizma. Ukoliko nema biopolitičkih fraktura koje omogućavaju uklanjanje određenog dijela populacije, nema totalitarizma, a toga nema bez rasizma. On je kod Foucaulta svojevrсни *deus ex machina*, diskurs koji omogućuje aktivaciju političkih tehnologija totalitarizma. Bitno je naglasiti da kod Foucaulta rasa ne označava strogo biološku kategoriju, već je riječ prije o

reći da Foucault daje naslutiti ajhmanovsku državu vođenu specifičnom organskom gubernamentalnošću (usp. Foucault, 2004b: 115-116/2016: 119-120 u hrvatskom izdanju) što je još jedna snažna dodirna točka s Arendt čemu se vraćamo na kraju teksta. Socijalizam pak u tim istim predavanjima nema svoju gubernamentalnost, preuzima je iz liberalizma kao što su komunisti, kako Foucault grubo tvrdi, preuzeli buržoaski moral u privatnoj sferi.

¹⁸ Klasa se u ekstremnoj varijanti socijalističkog diskursa pojavljuje kao "biološka kategorija – posebna ljudska vrsta – s neizbrisivim obilježjima": posrijedi je "biologizacija društvene pojave" kao konstitutivno obilježje modernog rasizma (Erlenbusch, 2017: 151).

razumijevanju ljudi koje se očituje kao ontološka razlika između društvenih skupina. Utoliko ostavlja prostor otvorenim za poimanje totalitarizma koje nam dozvoljava reći da su nacizam i staljinizam (kasnije i maoizam Kulturne revolucije te ideologija Crvenih Kmera) ista stvar, odnosno otvara prostor za sam pojam totalitarizma. Foucaultovo poimanje ideologije, koje smo ranije izložili s naglaskom na njegove tri zamjerke pojmu, može objasniti takvo razumijevanje rasizma koje počiva na razumijevanju određene istine koja je skrivena, izvan razumijevanja onoga tko nam je možda politički protivnik, ali su njegova razmišljanja određena tom istinom, bio on svjestan toga ili ne. Posljednje rečeno jest podjednako istinito i za nacizam i staljinizam.

Budući da sam Foucault nije previše pisao o samom staljinizmu kao političkom poretku, smatramo bitnim izložiti jedno u osnovi fukoovsko viđenje biopolitike staljinizma. U tom pogledu nam je izuzetno koristan tekst Sergeja Prozorova (Prozorov, 2013), koji će nam do kraja ovog odjeljka poslužiti da problematiziramo temu koja se i kod Arendt pokazala prijelomnom. U svom viđenju biopolitike staljinizma Prozorov opravdava svoj interes za biopolitiku staljinizma tvrdeći da je staljinizam generalno nedovoljno istražena tema u društvenim znanostima, gdje je najveći fokus usmjeren ka nacizmu kao "pravoj" tamnoj strani europske civilizacije. Ova činjenica je začuđujuća s obzirom na količinu empirijskog materijala koji je postao dostupan padom Sovjetskog Saveza i samog opsega i dubine sovjetske intervencije u život. Staljinizam je bio biopolitički. Prozorov postavlja pitanje o naravi biopolitike i njezinom potencijalu da bude pozitivna (da proizvodi nove oblike društvenog života) i negativna (da

proizvodi, doslovno i metaforično, mrtva tijela, odnosno da postane tanatopolitikom).

U staljinizmu Prozorov vidi nedovoljno istražen primjer ekstremnog i paroksizmalnog karaktera biopolitike – metafora koju je Foucault upotrijebio u opisu nacizma u *Povijesti seksualnosti* govoreći o njegovoj “kombinaciji fantazmi krvi i grčeva disciplinarne moći” (*la combinaison ... des fantasmes du sang avec les paroxysmes d'un pouvoir disciplinaire*) (Foucault, 1976: 197) – koji je nezamjenjiv prilikom istraživanja nasilja koje je imanentno biopolitici. Prozorov smatra da postoji evidentna razlika u pogledu državnog intervencionizma između staljinističkog Sovjetskog Saveza i ostalih modernih država, bile one demokratske ili autoritarne, koja je objašnjiva specifičnošću (komunističke) ideologije u kojoj su biopolitičke tehnike ukorijenjene. Utoliko postoji podjela između ideologije, koja je odgovorna za heterogenost između Sovjetskog Saveza i ostalih modernih država, i biopolitičkih tehnika, koje svjedoče o njihovoj sličnosti. Politički projekt staljinizma se sastoji u konstrukciji socijalizma kao pozitivnog poretka. Prema Prozorovu, staljinizam nije ni perverzija utopijske ideje komunizma, niti realizacija skrivene nasilne jezgre ove ideje, već je riječ o specifičnoj kombinaciji governmentalne imanencije, karakteristične za svu biopolitiku, sa kvazimesijanskom idejom revolucionarne transcendencije koja želi uništiti stare načine života i stvoriti nove (Prozorov, 2013: 210-211). Upravo primjena ideje revolucije koja je karakterizirana negativnošću (po stare oblike društvenog života) i transcendencijom, u biopolitički kontekst, koji je karakteriziran pozitivnom produktivnošću u imanentnom socijalnom poretku, učinila je socijalizam onim što se mora živjeti,

pokušavajući izbrisati stare načine socijalnog života. To je biopolitička formula staljinizma koja je odgovorna za njegovu paradoksalnu i paroksizmalnu narav.

Za razliku od staljinizma liberalizam odlikuje radikalna inovacija gubernamentalnosti utoliko što je prisutna ontološka pretpostavka o društvenoj stvarnosti koja se odlikuje imanentnom logikom koja prethodi i koja je izvan političke vlasti. Pod tim se misli da je liberalizam nastao kao kritika intervencionizma, koja je problematizirala pretpostavku transparentnosti socioekonomskih procesa. U epistemi odnosno matrici znanja klasičnog liberalizma, tvrdi Prozorov, ti su procesi postavljeni kao kvaziprirodni, samoregulirajući i, posljedično, nisu izravno dostupni znanju vlasti i središnjem planiranju. Budući da život nije potpuno dostupan znanju, liberalizam dolazi do agnosticizma koji ga navodi da se stalno pita da li previše upravlja (Prozorov, 2013: 213)? Budući da smatra društveno ponašanje nedovoljno transparentnim za adekvatnu spoznaju, i samim time i za aktivnu intervenciju vlasti, liberalizam u teoriji osigurava društvene procese koji konstituirano društvo odvoje od države.

Prozorov smatra evidentnim da se staljinistički projekt radikalno razlikuje od liberalne problematizacije biopolitike. Kod staljinizma nalazimo ideju nadvladavanja, transcendencije prirode po kojoj se on razlikuje i od nacizma. Ovdje, prema Prozorovu, nalazimo jednu od točaka koja čini pojam totalitarizma problematičnim. Nacizam se može definirati kao *biokratski* projekt koji je želio podčiniti život moći, podčinjavajući moć biološkoj normativnosti koja je inherentna samom životu. Boljševički je pak revolucionarni projekt *ideokratski*: zavjetuje se podčiniti i pokoriti prirodu, uključujući ljudsku prirodu pomoću

moći ideja (Prozorov, 2013: 214). Nacizam, prema Prozorovu, ne napušta naturalističku ontologiju koja je karakteristična za liberalizam, već ju prepisuje u rasističkim terminima. Dok klasični liberalizam nastoji obraniti prirodnu realnost ekonomske razmjene od korupcije koja je inherentna vladinoj intervenciji, nacizam tvrdi da štiti arijsku rasu od kontaminacije heterogenim i stranim elementima u njemačkom društvu. Ali upravo zbog prepisivanja ontologije u rasističkim terminima, nacizam pretvara nešto što je u liberalizmu bilo metaforično shvaćeno ("prirodnost" funkcioniranja tržišta, primjerice) u nešto doslovno, te stvarni ljudi postaju biološka prijetnja koju treba ukloniti.

Navedena doslovnost, neposrednost prijetnje jest osnova nacističkog biopolitičkog nasilja. Iako postoje razlike između rakursa kojim nacizam i staljinizam promatraju društvenu stvarnost, oboma je zajedničko da nastoje stvoriti novu društvenu stvarnost koja odgovora njihovoj ontologiji. Dok je kod staljinizma jasna ideja revolucionarne transcendencije, želimo na kraju problematizirati Prozorovljevo shvaćanje nacističke ontologije. Sama arijevska rasa, koju nacizam naturalistički poima i teži zaštititi, također treba biti stvorena. Poznato je da je Hitler imao namjeru eliminacije određenih kategorija samoga njemačkoga naroda, što nam pokazuje da svaki Nijemac nije automatski arijevac, te se jasno može zaključiti da je rasna čistoća nešto što se stvara (Arendt, 1996: 172). Narodnom mudrošću, koja se referira na tuševe plinskih komora koji prvo primjenu dobivaju u umobolnicama Reicha da bi se kasnije varijacije na temu proible u praksu logora istrjebljenja rasno nepoćudnih elemenata, treba odvojiti žito od kukolja. Rasna čistoća jest preduvjet zdravlja rase, pogotovu u nacističkom

doslovnom shvaćanju, čemu mogu posvjedočiti i razni poznati nacistički eugenički pokusi. Iz Foucaultove perspektive, nacizam i staljinizam su čak i bliži nego što to Prozorov prikazuje, zbog njihovog kategoričnog neprijateljstva prema postojećim oblicima društvenoga i/ili biološkoga života.

Foucault i Arendt *viribus unitis*: ideologija i tehnologija totalitarizma

Navedeni kolaž dio je šire slike – konteksta koji valja ukratko skicirati prije nego pristupimo usporedbi viđenja totalitarizma. Razlike između dvoje autora, koje valja uzeti u obzir u usporedbi prikazanoga, su brojne. Epistemološki, Foucault je deklarirani nominalist, koliko to pojmovno mišljenje dozvoljava (apsolutni nominalizam vjerojatno je samoporažavajuć, no to je velika tema) dok je Arendt, iako se odbija nazvati filozofkinjom, baštinica filozofijske tradicije od koje bježi, a koja traži "bit" poretkta. S tim u vidu, totalitarizam za jednog autora može funkcionirati kao slučajna povijesna kombinacija, ma kako grozni bili njezini ishodi, nasuprot drugoj autorici koju muči bit totalitarizma kao singularne destrukcije, bezpresedanskoga čudovišta političke povijesti s gotovo "opipljivom" biti ideologijskog fanatizma izvedenog do krajnjih konzekvenci terora. Metodologijski gledano, oboje su daleko od empirijskih standarda suvremenih društvenih znanosti koje nerijetko urednost pretpostavljaju mertonovskom naglasku na sociološku invenciju i imaginaciju: erudicija i interpretacijska maštovitost koja lako kuje idealne tipove i barata anegdotalnim dokazima (koji katkad, da se razumijemo, mogu biti dovoljni jer je anegdota doista ilustrativna za širu pojavu) sklapa uvjerljivu, ali metodologijski "meku" naraciju. Poetski

gledano, nastavno na prethodnu razinu, oboje su nositelji briljantnih uvida a ne kreatori zatvorenih sustava. Stil im je ipak različit: hladna analiza pomoću homunkula i sila koje njima upravljaju nasuprot naraciji koja ne bježi od patosa, od tragedije – kod Arendt, koju su napadali zbog hladnog tona njezinih analiza koji je, ironično, u usporedbi s Foucaultom, neobično topao. Disciplinarno, Arendt i Foucault su slični u nepoštivanju uvriježenih granica disciplina: mješavina historiografije, političke teorije i filozofijske analize može se pripisati oboma. Te nam tri točke – metodologija, estetika i transdisciplinarnost – načelno ne stvaraju probleme u usporedbi.¹⁹

¹⁹ Još nekoliko dimenzija usporedbe nije na prvi pogled presudno za analizu totalitarizma, ali ih vrijedi spomenuti kao dodatni poticaj za usporedbu dvoje autora. Kontemplativno, Arendtino povlačenje u sebe i dijalog sa sobom odgovara reflektiranim tehnikama sebstva kod Foucaulta. Filozofija je samosubjektivacija, temelj svakog morala, pri čemu ne treba olako suprotstaviti Arendtino mišljenje bez rukohvata (*Denken ohne Geländer*) Foucaultovim tehnikama sebstva koje se događaju unutar diskursa. Svrha oba prozedea jest izgradnja autonomije nasuprot akrazije koja podliježe nekritički prenese-nim vanjskim utjecajima poput inercije birokratske mašine i njezinih standardnih operacijskih procedura, odnosno totalitarnog kretanja u kojemu se subjekti natječu u uzajamnom denunciranju i političkom iščitavanju volje vođe koja je kriterij tumačenja povijesne istine i sudbine ideologiziranog političkog tijela. Jednako tako, premda su kategorije kojima se služe drukčije (za Foucaulta, v. Petković, 2014), u njima ne nalazimo dublje, metafizičke razlike. Kategorijalni trojac, sa snažnom aromom Aristotela, teško prevediv na hrvatski, ali pojmovno jasan: Arendt postavlja rad kao održavanje čovjeka kakav jest, u smislu ekonomske brige za reprodukciju života (*animal laborans*), nasuprot stvaranju djela u smislu poezisa i djelovanju u smislu samosvrhovite političke

Predmetno, kako smo vidjeli, oboje su među ostalim teoretičari ideologije, kritičari ali i korisnici pojma: kod Arendt rasizam nije usputni *software* biopolitike koja postaje tanatopolitika nego pivotalno mjesto, moralna mrlja i simptom

prakse (*homo faber, homo politicus*). Time se Arendt, barem filozofijski, jasno suprotstavlja hajdegerovskom samovanju. Eshatološki također, kod Arendt se pojavljuje sposobnost za novo, s odcjecima mesijanstva kao kod Benjamina, ipak malo Jeruzalema uz Atenu (o ovim metonimijama, v. Havers, 2004), dok Foucaultove kasne spise, ako ne cijelu biografiju pisanu s psihologizirajućom premisom (Miller, 1994), definira stoička opsjednutost smrću i meditacijama o njoj – *melete thanatou* – po čemu je, dakle, bliži Heideggeru od Arendt. S druge strane, kod Foucaulta završni reci bilješki njegova posljednjeg predavanja na Collège de France govore kako nema filozofije i političke etike bez odnosa prema drugima (Foucault, 2009); stoga se i bavi kinicima i analizira pareziju, koja nije proročanstvo u kojemu je subjekt u odnosu s Bogom čije istine prenosi ili samodostatni asket koji ne komunicira s drugima. Kod oboje autora, demokracija nije puka doksa, prežvakavanje prolaznih mnijenja onih izgubljenih u spilji dnevne politike, niti je politika uništena. Foucault je politički mislilac kao i Arendt, a kao se razlika treba iščitati, ona je prije u privatnom senzibilitetu nego u temeljnom odnosu spram politike. Politika i teodiceja su ovostrani kod Foucaulta, ali i kod Arendt: unatoč mesijanskim tonovima, agora zamjenjuje transcendenciju. Kodirali ih kao republikanku i liberala (ili, kontroverzije radi, obrnuto), oboje polažu nadu u prosvijećene i samostalne, koji misle bez rukohvata i svjesni su da je gotovo sve opasno, a takvih u društvima klasa i masa nema previše. Oboje su mimo površine i uvriježenih upotreba, tako učitelji političke etike – poanta kojoj se vraćamo u posljednjoj bilješki – nikad banalni, čak i u svojim skandalima i interpretacijskim pogreškama, zvale se one Heidegger, Eichmann (koji ipak nije bio banalni birokrat premda se takvim nastojao prikazati na suđenju) ili Homeini.

propasti Zapada. Ona o tome može ponuditi puno više, ali fukoovska literatura pomaže primijeniti kategoriju na, liberalno govoreći, lijeve totalitarizme. Oboje su analitičari moći, od čega smo počeli, sa zajedničkim interesom za Hobbesa, teoretičara države kojega zanima uspostava jednog iz mnoštva (Foucault, 1980: 78-108), odnosno u nimalo laskavim formulama Arendt, političkog filozofa tiranije i buržoazije (Arendt, 1979: 144, 146); oboje su svoje nacрте, mehanike sila ili demokracije moći, primijenili u povijesnim analizama – politike kažnjavanja ili seksualnosti, odnosno revolucija i totalitarizma o kojemu su dali različite ali komplementarne slike. Arendt, autorica tejlorističkog doba, svjedokinja *malaise* zahuktalog velferizma, umire 1975. kada Foucault objavljuje *Nadzor i kaznu*; prema našim spoznajama, Arendt nije bila upoznata s fukoovskom analitikom moći (čiji se razvoj može pratiti u Foucaultovim predavanjima od početka 1970-ih). Panoptizam kao arhitektura i dijagram moći logora te dispozitivi biopolitike, pretpostavka su totalitarne kontrole i istrjebjenja kategorije subjekata. Arendtina se analiza može spojiti s onim čime se Foucault bavi u nizu predavanja i djela, a tiče se tehnologija moći koje su u užem smislu predpolitičke.

Totalitarizam nije moguć bez dispozitiva disciplinarne moći i biopolitike. Statistika i mase, zajedno s arhitekturom, organizacijom i nadzorom, čine poredak moći s kojom programi političke kontrole operiraju. To je mikrofizika moći i diskursa na koju se nadovezuju biopolitičke operacije upravljanja pučanstvom. S druge strane, svojevrsni *deus ex machina* koji Foucault nudi, ideologiju rasizma, široko shvaćenog, kao specifičnog diskursa bez sumnje treba nadopuniti s povijesno temeljitijim shvaćanjem Arendt. Ideologija je ipak

više od diskurzivne formacije; ona je, u slučajevima relevantnim za totalitarne poretke, specifična diskurzivna praksa s poviješću i unutarnjom logikom. Ona je svojevrsno ludilo diskursa čiju unutarnju logiku objašnjava Arendt. S druge strane, različite strategije, tehnologije, tehnike, taktike pokazuju kako totalitarizam, barem onaj 20. stoljeća, premda fundamentalno određen pojavom biopolitike, nije singularni poredak moći u fukoovskom smislu nego kombinacija tehnologija moći i metastaza ideologije koja se na njih nadovezuje. Dok tehnologija organizira, nadzire, raspoređuje i u konačnici ubija, "istina" ideologije mobilizira na pokret.²⁰

Tumačenjem *Izvora totalitarizma* pokazali smo da je ideologija, praćena terorom koji je potreban da bi se održala njezina fikcija, zapravo bit totalitarizma, nešto što je zajedničko i nacizmu i staljinizmu. Smatramo da se kod Foucaulta nalazi slično razumijevanje totalitarizma. Pojam ideologije uz kritičke prilagodbe i prijepis na novi, ciničniji jezik političke analize, preživljava: rasizam (shvaćen kao ontološka razlika između društvenih grupa), koji postaje središnji politički diskurs uz pomoć tehnika biomoći počinje isključivati kategorije populacije koje smatra, da upotrijebimo Arendtin pojam, "objektivnim" neprijateljima, "nositeljima bolesti" kako bi postigao homeostazu društvenoga orga-

²⁰ Razlika tehnika-tehnologija u ovom tekstu nije presudna pa pojmove koristimo zamjenski za znanje, organizaciju i metodu izvršenja nekog diskurzivnog programa. (Drugi, složeniji pojam inače ukazuje na odnos povijesno akumuliranog "znanstvenog znanja" i tehničkih procesa. Prvi je pojam *prima facie* jednostavniji, a primjenjiv je i u antičkom kontekstu, primjerice na tehnike sebstva koje je Foucault također znao nazvati tehnologijama.)

nizma ili postigao besklasno društvo. Određene razlike između biopolitičkog funkcioniranja nacizma i staljinizma, na koje nam je Prozorov ukazao, ne nijeću ovaj proces isključivanja (što nam primjerice pokazuje kategorija kulaka u procesu industrijalizacije Sovjetskog Saveza). Neprijateljski stav prema postojećem društvu ili njegovim dijelovima jest odlika obje ideologije koje usmjeravaju svoje biopolitičke tehnike na ideološki profilirane objekte svoje intervencije.

Ako smo Arendt i Foucaulta pomirili u području ideologije, što je s drugim polom analize – političkom tehnikom? Dodatnu podudarnost dvoje autora nalazimo u razumijevanja totalitarnih stranaka/pokreta i njihove tehnologije organiziranja. Arendt jasno pokazuje slojevitost strukturu totalitarnog pokreta, čija je svrha indoktrinacija članova pokreta, i ulogu urotničke frakcije u obnašanju totalitarne vlasti. U tajnosti urotnika leži moć u totalitarnom sustavu. Foucault je jedno prigodom rekao da “pojam totalitarizma nije prikladan.” Po njegovu mišljenju, “tako grubim instrumentom ništa ne možemo razumjeti. Ono što treba proučavati su stranke, funkcija stranaka.” (usp. Eribon, 2011: 495). Za razliku od buržoaskih stranaka, koje počivaju na osviještenim interesima koji su ekonomski uvjetovani (kako Arendt pokazuje u *Imperijalizmu*), totalitarni pokreti organiziraju pripadnike mase koja ne zna vlastite interese prije njihove političke artikulacije. Arendt nam pokazuje da je masa povijesni novitet koji se pojavio kada je većina stanovništva postala gomila, koju nacionalna država nije mogla akomodirati. U tom smislu totalitarni pokreti su razvili nove organizacijske tehnike koje indoktriniraju. One stvaraju fiktivni svijet u kojemu pružaju uporište svojim članovima za razumijevanje stvarnosti, svojevrsnu sigurnu luku.

Održavanje ideološke fikcije jest ono što postaje imperativ za totalitarne pokrete po preuzimanju vlasti u čemu se služe posebnim tehnikama.

Druga bitna stavka tehnologije organizacije totalitarnih stranaka/pokreta, koju smo naznačili u dijelu teksta posvećenom Arendt, jest položaj urotničke frakcije, koji je inspiriran raznim tajnim društvima kako Arendt pokazuje, te je utjelovljenje vjerovanja u moć žive organizacije, gdje mala, dobro organizirana skupina ljudi, može promijeniti svijet. Utemeljenje nalazimo i u Arendtinom razumijevanju imperijalističke birokracije, koja je svojim principom vladanja dekretima stvorila tehnologiju s pomoću koje se postiže mogućnost identifikacije onoga koji vlada sa silama povijesti, odnosno neposrednost vođine volje u očima podanika i samim time neizbježnost zakona povijesti. Foucault u prvom predavanju u ciklusu *O vladanju živima* tvrdi: “Teror je governmentálnost ogođljene države, cinične države, opscene države. U teroru, istina je ono što imobilizira, a ne ono lažno” (Foucault, 2012: 17). Smatramo ovo analognim s Arendtinim shvaćanjem tehnologije vladanja koja je nastala tokom imperijalizma. Urotnička frakcija jest upravo onaj dio političke organizacije koji vuče konce iz sjene, tzv. siva eminencija. Oboje autora sugeriraju važnu odliku totalitarizma, a to su specifične tehnologije organiziranja. Ova se linija razmišljanja nadovezuje i na Kureličevo čitanje Marcusea koje pokazuje da je ključni pomak u povijesti Sovjetskog marksizma onaj s marksističkog tumačenja zakona kapitalizma na lenjinističku koncepciju partije kao organizacijske i političke avangarde koja socijalizam stvara političkim djelovanjem, ako je potrebno terorom, po kojemu slijedi diktatura proletarijata, kako bi se stvorila stvarnost socijalizma pa i

tamo gdje kapitalistički uvjeti nisu sazreli za revoluciju niti unutar marksističkog diskursa o zakonitostima kapitalističke ekonomije.

Može se reći da ideologija totalitarizma nastoji stvoriti novoga čovjeka i posljedično novi svijet, novo čovječanstvo, što kod Arendt vidimo u razumijevanju koncentracijskog logora koji postaje središnja institucija totalitarizma u kojoj se svaka ljudska spontanost nastoji uništiti i gdje se ljudi pretvaraju u tijela u koja se može usaditi novi skup uvjetovanih reakcija, ako ne kao svjesni eksperiment onda kao nuspojava ideologije koja kao učinak ima radikalno zlo, "pakao na zemlji kao nenamjeravani telos totalitarizma" (Kurelić, 2016). Kod Foucaulta nazivamo slične općenite motive: tehnike moći nastoje proizvesti ono što određenoj moći treba, bilo produktivnog radnika ili poslušnog podanika, i to nastoje postići putem normalizacije pojedinaca i isključivanjem onih koji su izvan kategorije normalnoga. Ono po čemu se njih dvoje razlikuju jest njihovo razumijevanje normalizacije. Arendt je vidi kao uništenje spontanosti i individualnosti, kao određeni pritisak za konformiranjem, dok Foucault smatra da moderna moć zapravo djeluje individualizirajuće jer svakoga pretvara u "slučaj" sa svojim posebnim karakteristikama, koji zapravo ima mogućnost promijeniti diskurs o onome što on jest, a što Foucault u svojim načelima analitike moći naziva taktičkom polivalentnošću diskursa (Blencowe, 2010: 125).

Ovome treba dodati još par razlika kako bi relativizirali površinsku harmoniju eklekticizma naše usporedbe. Razlika između autora, koju smo uvodno naznačili, može se pronaći u razumijevanju koncentracijskog logora. Za Foucaulta je riječ o još jednoj (biopolitičkoj) tehnici moći koju su izumili Englezi u 19. stolje-

ću u svojim kolonijalnim operacijama, a mogu je koristiti prema uvriježenom shvaćanju netotalitarni poretci (obično se spominje primjer internacije građana japanskog podrijetla u SAD-u tijekom Drugog svjetskog rata). Foucault se ne bi složio s Arendt da je logor središnja institucija totalitarizma gdje teror vlada i gdje je radikalno zlo nastupilo na Zemlji. Za njega je prije riječ o radikalnoj upotrebi biopolitičkih tehnika moći u svrhu ostvarivanja državnoga rasizma, što se može reći i za druge moderne tehnike moći, kako smo pokazali. Jednako tako, argument da je totalitarizam radikalno zao zbog neutilitarnog karaktera njegovog terora ne prolazi kod Foucaulta. Radikalno zlo jest koncept koji upućuje na određenu istinu, što bi, vjerujemo, Foucaultu bilo sporno kao što smo prikazali u njegovoj kritici ideologije. Ne može postojati istina van diskursa.²¹ Ono što se radi u logoru neutilitarno je za one koji su u njemu, ali je, nažalost, utilitarno iz ideološkog rakursa onih koji to čine. Daleko od toga da sam Foucault ne bi nazvao radikalnim ono što se događalo u logorima, ali smatramo da bi nastojao raščistiti pojmove da bi razumijevanje bilo potpunije u danom vremenu i kontekstu.

Ukratko, iako postoje razlike u shvaćanju totalitarizma, možemo sažeti da se slažu u par bitnih točaka. Prva točka bi bila ideologija. Ideologija jest ono što ljudima pruža razumijevanje svijeta i izlazak iz nekonzistentnosti i nepredvidivosti društvenog realiteta nakon raspada svih ostalih društvenih veza koje su pružale sigurnost, te održavanje te ideo-

²¹ O složenom pojmu istine kod Foucaulta vrlo instruktivno v. u: Prado (2006). Ovdje nismo u prilici otvarati problematiku Foucaultovog poimanja istine kao kušnje i važnosti tog pojma za političku etiku.

loške fikcije koja je izgrađena jest ono što je omogućilo počinjenje najvećih zločina. Ideologija jest ono što se može smatrati jednom od nužnosti totalitarizma, posebna totalna ideologija koja je svojom željenom konzistentnošću i negativnim stavom naspram postojećeg ponudila rješenje koje su mnogi srdačno prihvatili i to mogu učiniti ponovno. Pravo pitanje jest što tjera ljude da na totalan način stave u upotrebu tehnike moći. Mislimo da je odgovor na to pitanje kod oboje autora ideologija. Može se čak primijetiti da je nacizam kao rasiistička ideologija bio opsjednut biološkim, dok je staljinizam kao ideologija sa specifičnim razumijevanjem socijalnoga počinio masovne zločine u svrhu postizanja drugačijih ideoloških ciljeva, kao što su, primjerice, industrijalizacija i stvaranje radničke klase. Druga točka dodira dvaju autora jest specifična totalitarna tehnologija organiziranja i vladanja. Uloga indoktrinacije i urotničke frakcije jest ono što je novitet kod totalitarnih stranaka/pokreta. Indoktrinacija stvara ideološku fikciju i održava ju, najviše uz pomoć raznih slojeva totalitarnog pokreta koji služe kao brana od netotalitarne stvarnosti. Urotnička frakcija jest načelo organizacije koje malom broju ljudi stavlja ogromnu moć u ruke, poistovjećuje ih sa poviješću samom u vlastitim očima i očima podanika. Ona jest ono što potpomaže neprijateljski odnos totalitarizma prema stvarnosti koja, u njihovom ideološkom shvaćanju, nije u skladu sa zakonima povijesti.

Smatramo da su, u pogledu totalitarizma, Foucault i Arendt u velikoj mjeri komplementarni. Njihove analize su povijesno utemeljene i imaju zajedničkih točaka u razumijevanju totalitarizma, od kojih se neke kao, primjerice, tehnološki aspekt totalitarizma kod Arendt, jasnije pokazuju kao važni u razumije-

vanju totalitarizma kada se dvoje autora stave u dijalog. Iako Foucault rudimentarno tretira temu, njegovo razumijevanje moći u modernome društvu bolje profilira varijacije totalitarizma, što se posebno odnosi na shvaćanje biopolitike, njezinih tehnika i diskursa. Čini nam se da Foucaultov kategorijalni aparat ima više fleksibilnosti i dobro pokazuje odlike zajedničke nacizmu i staljinizmu, ali i liberalizmu, što nam Foucaultovo shvaćanje liberalizma dobro pokazuje. No zajedno, združenim snagama,²² upućivanje na političku tehniku i ideologiju objašnjava totalitarizam koji konačno možemo definirati.

Uništavanje ljudi u ime ideologije: *a boot stamping on a human face forever*

Na početku *Totalitarizma* može se naći epigraf Davida Rousseta koji glasi: "Normalni ljudi ne znaju da je sve moguće" (Arendt, 1979: 303). Manje je utješno od plodna analitičkog dijaloga Foucault i Arendt što nam uvidi oboje, pesimistična hiperaktivnost i politički angažman, ne sugeriraju kraj totalitarizma i njegovo smještanje u arhiv političke povijesti nego mogućnost njegova povratka koji ideološke projekte pomoću tehnologija epohe povezuje u orvelovski projekt, pamtljivo opisan kao beskonačno gaženje ljudskog lica čizmom. Ono je i dalje moguće. Ali o čemu točno govorimo na teorijskoj razini? Definicija totalitarizma u polju moći – koja uvažava

²² Eventualni povik protiv nereflektirane androcentričnosti muževne metafore (zamislimo: *mulieribus unitis*), može se donekle opravdati barem kad je riječ o teoretičarki koja je, ipak slijedeći u tome Heideggera, romantizirala Grke kao i dalje aktualne učitelje mišljenja i političkog djelovanja. Kao što je to, na svoj način i uz sve ograde, činio i Foucault.

ideologijski i tehnologijski moment prisutan kod oboje autora – bila bi da je posrijedi politička mobilizacija koja koristi tehnologije moći za totalnu dominaciju, isključenje pluralizma opravdano ideologijom koje eskalira u masovno zatvaranje ili istrjebljenje, bilo kao radikalno zlo, bilo kao logičan ishod ideologije. Analogno jednoj od destruktivnih definicija vlasništva prema kojoj je ono pravo raspolaganja nekom stvari do uništenja, totalitarizam je ideologijom definirano pravo raspolaganja ljudima do uništenja, kojemu koordinate moći modernosti daju specifičnu tehnologijsku razliku u odnosu na različite pogrome povijesti. Totalitarizam je, dakle, pravo raspolaganja životima subjekta u ime ideologije do uništenja svakog od tih subjekata radi politički pojmljenog dobra ideološki definiranog i vođenog kolektiva.²³

Po izvedenoj analitičkoj vježbi i oboružani definicijom, na samome kraju možemo ponuditi odgovore na pitanja s kojima smo počeli. Agambenov legalni građanski rat nudi specifičnu političku perspektivu o suvremenim zbivanjima: definicija, zahvaćena Foucaultovom analizom ratobornih diskursa, više je plošna no pogrešna, ako se primijeni na pojavu općenito. Ako totalitarizam povežemo s nasilnom ideološkom kontrolom od strane pokreta koji destruiira normativno shvaćenu državu – kontrolom koja završava u nekoj vrsti logora ili uništenja, s metastazama ideologijskog men-

talnog sklopa i terorom, globalnome logoru nedostaje konzistentna ideologija uništenja. Potreban je objektivni neprijatelj kojega varijacije rasizma rado nude no njima, unatoč zaoštravanju, zasad nedostaje status dominantnog diskursa koji bi upravljao politikom. Zlokobno je međutim što su žice, logori i vlakovi već prisutni tamo gdje se naivno mislilo da ih je politička povijest izbrisala za sva vremena. Teokracije, strogo govoreći, također nisu totalitarne. Za razliku od nacističke rasističke birokracije, one omogućuju konverziju koja nije spasila Židove od logora bez obzira na to što su neki od njih ili njihovi preci prihvatili kršćanstvo: iako za mnoge pod prihvatljivim uvjetima, religije su inkluzivne prema onima koji se pokore. Nadzor je pak tehnika kojom se totalitarizam služi, ali sama po sebi nije dovoljna da se pojava – opći politički voajerizam koji otvara široki prostor za zloporabe – nazove totalitarnim. DDR je bio obilježen takvim panoptizmom ali, ako izuzmemo sovjetske “posebne logore” (tzv. *Speziallager*) u poraću, nije bio društvo logora i istrjebljenja; o Jugoslaviji bi s obzirom na još uvijek prisutnu političku osjetljivost teme u javnom diskursu u Hrvatskoj trebalo napisati poseban rad da se minimiziraju nesporazumi, ali činjenica je da se ideološka zasićenost i tamo združila s likvidacijama i logorima u poraću i vremenu raskida sa Staljinom dok su političke likvidacije tajne policije nastavljene i u posljednjoj dekadi poretka bez obzira na slobodnija strujanja u kulturnoj sferi. Politička korektnost, kao i svaki ideologiziran diskurs, može postati totalitarna, ali, iako periferno koristi kazneni i disciplinarni aparat, nedostaje joj totalitarna tehnika i efektivna kontrola cjeline društvenog života mimo kolonizacije diskursa pojedinih institucija i miljea.

²³ Poetski rečeno, posrijedi je strukturirana orgija političke moći potpomognuta ideologijom, dispozitivima biomoći i tehnologijama discipline, koja uništava pojedinca kao nov početak. No tom (seksualiziranom) metaforom već zalazimo u područje filmske povijesti zahvaćeno *Noćnim portrom* Liliane Cavani, ili Pasolinijevom interpretacijom Sa-dea u filmu *Salò*.

U konačnici, ovaj niz negacija predstavlja slabu utjehu za građanski centar i klasični liberalizam (ili burkeovski ili oakeshottovski konzervativizam liberalne tradicije za one kojima je taj pojam draži), koji, zajedno s pristojnošću politike, lako nestaje kao relevantna politička snaga između ekstremističkih ideologija različitih pokreta koje su, kada se za to steknu okolnosti, sklone svoje fantazmatске programe ostvarivati suvremenim sredstvima moći protiv potencijala i slobode pojedinca.²⁴ Kako Arendt upo-

²⁴ Kako smo uvodno i na marginama završnih dijelova rada istaknuli, a dodatno je podcrtao jedan od recenzenata, postoje bitne razlike između poimanja politike Arendt, Foucaulta i Agambena, pri čemu naše postavljanje problema poziva na ozbiljniju raspravu o Agambenu od par usputnih napomena koje smo ponudili. Kritiku uvažavamo, uz predvidljivu napomenu da bi nas odgovor na nju odveo izvan okvira ionako velikog teksta. Vrijedi, međutim, zaključno istaknuti, kako u povezivanju tumačenja totalitarizma i poimanja politike, Arendtin normativizam pronalaznja zajedničkog u pluralnome – izraziv u pojmovima otkrivanja “moje prisutnosti drugima”, “novoga početka” i “stvaranja nove pluralne prisutnosti” (Herzog, 2004:

zorava na kraju svoje studije, totalitarna se rješenja mogu vratiti i rješavati političke probleme kada to nije moguće učiniti na način koji je u skladu s ljudskim dostojanstvom (Arendt, 1979: 459). Podsjetimo, ishod zahuktalih ideoloških vizija u moderni, kada se realizira, nije ni had, ni purgatorij, pa čak ni paklena rupčaga (*hellhole*) nego upravo pakao na zemlji (Kurelić, 2016).

43, 45) – te prominentno povezivanje političkog djelovanja s odgovornošću, ima paralelu barem u spomenutom pojmu parezije kod kasnog Foucaulta kod kojega se parezijački subjekt otkriva i riskira, odgovorno prihvaćajući posljedice svojega djelovanja u javnoj sferi. Ako banalnost zla u naknadnim tumačenjima kod Arendt barem u “nacrtu” oduzima totalitarizmu “paklene” kvalitete radikalnog zla, takav razvoj čak povećava važnost odgovornog političkog djelovanja i mišljenja “bez rukohvata” koje na svoj način zagovara oboje autora – i Arendt i Foucault. To što takav pristup ne jamči učinkovitost, može izazvati skepsu i pesimizam, no ista se neizvjesnost može shvatiti kao cijena pristupa koji otvara prostor za političku etiku slobode. Sokrat, politički i etički parezijast kod Foucaulta, bio je osuđen na smrt ali to ga nije spriječilo da dosljedno politički djeluje.

LITERATURA

- Agamben, Giorgio (2002) *L'état d'exception*. *Le Monde*, 12. 12. 2002.
- Allen, Amy (2002) Power, Subjectivity, and Agency: Between Arendt and Foucault. *International Journal of Philosophical Studies* (10)2: 131-149.
- Alshaibi, Wisam (2015). *The Intellectual Destroyer: Michel Foucault and The Iranian Revolution*. University of Colorado, Boulder, *Undergraduate Honors Theses*. Paper 758. http://scholar.colorado.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1953&context=honr_theses. Pristupljeno 29. 12. 2016.
- Arendt, Hannah (1979) *The Origins of Totalitarianism. New Edition With Added Prefaces*. San Diego, CA: Harcourt Brace.
- Arendt, Hannah (1996) *Totalitarizam*. Zagreb: Politička kultura.

- Arendt, Hannah (1998) *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća 94.
- Arendt, Hannah (2015) *Izvori totalitarizma*. Zagreb: Disput.
- Barrett, Michele (1991) *The Politics of Truth: From Marx to Foucault*. Cambridge: Polity.
- Beaulieu, Alain (2010) Towards a liberal Utopia: The connection between Foucault's reporting on the Iranian Revolution and the ethical turn. *Philosophy and Social Criticism* (36)7: 801-818.
- Blencowe, Claire (2010) Foucaults and Arendt's 'insider view' of biopolitics: a critique of Agamben. *History of the Human Sciences*, (23)5: 113-130.
- Bruneteau, Bernard (2002) *Totalitarizmi*. Zagreb: Politička kultura.
- Eribon, Didier (2011) *Foucault*. Pariz: Flammarion.
- Erlenbusch, Verena (2017) From Race War to Socialist Racism: Foucault's Second Transcription, *Foucault Studies*, 22: 134-152.
- Fairclough, Norman (1992) *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity.
- Foucault, Michel (1969) *L'archéologie du savoir*. Pariz: Gallimard.
- Foucault, Michel (1976) *Histoire de la sexualité: La volonté de savoir*. Pariz: Gallimard.
- Foucault, Michel (1980) *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977* (ur. Colin Gordon). New York: Pantheon.
- Foucault, Michel (1994) *Nadzor i kazna*. Zagreb: Informator i FPZG.
- Foucault, Michel (1997) *Il faut défendre la société: Cours au Collège de France 1975-1976*. Pariz: Gallimard i Seuil.
- Foucault, Michel (2004a) *Sécurité, Territoire, Population: Cours au Collège de France 1977-1978*. Pariz: Gallimard i Seuil.
- Foucault, Michel (2004b) *Naissance de la biopolitique: Cours au Collège de France 1978-1979*. Pariz: Gallimard i Seuil.
- Foucault, Michel (2009) *Le Courage de la vérité: gouvernement de soi et des autres II: Cours au Collège de France 1983-1984*. Pariz: Gallimard i Seuil.
- Foucault, Michel (2012) *Du Gouvernement des vivants. Cours au Collège de France (1979-1980)*. Pariz: Gallimard i Seuil.
- Foucault, Michel (2016) *Rođenje biopolitike: Predavanja na Collège de France 1978-1979*. Zagreb: Sandorf i Mizantrop.
- Friedrich, Carl, Brzezinski, Zbigniew (1956) *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Habermas, Jürgen (1988) *Filozofijski diskurs moderne*. Zagreb: Globus.
- Havers, Grant (2004) Between Athens and Jerusalem: Western otherness in the thought of Leo Strauss and Hannah Arendt. *European Legacy* (9)1: 19-29.
- Herzog, Annabel (2004) Hannah Arendt's Concept of Responsibility, *Studies in Social and Political Thought*, (10): 39-56.
- Kurelić, Zoran (1996) The Dark Crystal. *Politička misao* (33)5: 86-98.
- Kurelić, Zoran (2009a) Telos of the Camp. *Politička misao* (46)3: 141-156.
- Kurelić, Zoran (2009b) Globalni logor. *Politička misao* (46)4: 9-17.
- Kurelić, Zoran (2012) Kiša zmija. *Politička misao* (49)1: 24-40.
- Kurelić, Zoran (2016) *From Hellholes to Hell: On Political Agency in Purgatory*, neobjavljeni rukopis.
- Lemke, Thomas (2010) From state biology to the government of life: Historical

- dimensions and contemporary perspectives of 'biopolitics'. *Journal of Classical Sociology* (10)4: 421-438.
- Linz, Juan, Stepan, Alfred (1996) *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore i London: The Johns Hopkins University Press.
- Macey, David (2009) Rethinking Biopolitics, Race, and Power in the Wake of Foucault. *Theory, Culture and Society* (26)6: 186-205.
- McCall, Corey (2013) Ambivalent Modernities: Foucault's Iranian Writings Reconsidered. *Foucault Studies* 15: 27-51.
- Miller, James (1994) *The Passion of Michel Foucault*. New York: Anchor.
- Neumann, Franz L. (1974) *Demokratska i autoritarna država*. Zagreb: Naprijed.
- Neumann, Franz L. (2012) *Behemot: struktura i praksa nacionalsocijalizma 1933-1944*. Zagreb: Disput.
- Ojkaganas, Mika (2005) Impossible Dialogue on Bio-power: Agamben and Foucault. *Foucault Studies* 2: 5-28.
- Oksala, Johana (2012) *Foucault, Politics, and Violence*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Oksala, Johanna (2010) Violence and the Biopolitics of Modernity. *Foucault Studies* 10: 23-43.
- Paić, Žarko (2015) *Totalitarizam?* Zagreb: Meandarmedia.
- Petković, Krešimir (2014) Foucault i politička znanost: konceptualni motivi za političku teoriju i praksu. *Holon* (4)2: 286-328.
- Petković, Krešimir (2016) Treba li braniti društvo? Foucault, rat i metafore po kojima živimo. *Filozofska istraživanja* (36)4: 693-713.
- Prado, Carlos Garcia (2006) *Searle and Foucault on Truth*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Prozorov, Sergei (2013) Living Ideas and Dead Bodies: The Biopolitics of Stalinism. *Alternatives: Global, Local, Political* (38)3: 208-227.
- Ribarević, Luka (2004) Potencijali političkoga i radikalno Zlo totalitarizma (izazovi političkog mišljenja Hannah Arendt). *Politička misao* (41)2: 103-116.
- Ribarević, Luka (2015) Montesquieu on Totalitarianism: Hannah Arendt's *Ideology and Terror*. Izlaganje na ECPR General Conference, Université de Montréal, 26-29. 8. <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/9d407b50-304e-45d6-b03d-c1bfe9f58b6.pdf>. Pristupljeno 29. 12. 2016.
- Schotten, Heike (2015) Against Totalitarianism: Agamben, Foucault, and the Politics of Critique. *Foucault Studies* 20: 155-179.
- Solomon, Peter (1980) Soviet Penal Policy, 1917-1934. *Slavic Review* (39) 2: 195-217.
- Traverso, Enzo (2016) "Un concept fécond pour les temps présents" (intervju). U: Hannah Arendt: La passion de comprendre, *Philosophie magazine hors-série*, 28 (siječanj): 38-43
- Villa, Dana (ur) (2000) *The Cambridge Companion to Hannah Arendt*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wickham, Garry (2008) The social must be limited: Some problems with Foucault's approach to modern positive power. *Journal of Sociology* (44)1: 29-44.
- Žižek, Slavoj (2001) *Did Somebody Say Totalitarianism?* London: Verso.

Totalitarianism between the ideology of the movement and the physics of power: Hannah Arendt and Michel Foucault

SUMMARY The paper compares the understanding of totalitarianism by Hannah Arendt and Michel Foucault. First, a critical reading of Arendt depicts her understanding of the characteristics of totalitarianism. Ideology is ultimately shown to be crucial for Arendt. Then Foucault's critique of the concept of ideology is provided together with his understanding of the functioning of power. Special attention is given to Foucault's understanding of biopower and his theorizing about Nazism, racism, and Stalinism. In the last part of the paper similarities and differences between Foucault and Arendt in the understanding of totalitarianism are drawn, and a synthetic definition of totalitarianism is offered, which can be helpful in evaluating the historical and modern political orders as totalitarian.

KEYWORDS totalitarianism, ideology, biopolitics, Nazism, Stalinism, Racism, technologies of power, Hannah Arendt, Michel Foucault, radical evil, camp.